

શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યની અગમવાળી

સં. વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ

‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત’ એ હેમચન્દ્રાચાર્યનો રચેલો, ૩૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ મહાકાવ્યગ્રન્થ છે. દશ પર્વોમાં પથરાયેલ આ મહાકાવ્યમાં જૈનોના ૨૪ તીર્થઙ્કર તથા ૧૨ ચક્રવર્તી રાજા સમેત ૬૩ શલાકાપુરુષોનાં કથાચરિત્રોનું વર્ણન છે. તે ગ્રન્થના ૧૦મા પર્વના અન્ત ભાગમાં તેમણે, હવે પછીનો સમય કેવો હશે તેની આગાહી કહો કે ભવિષ્યકથન, આપેલ છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિ સાથે તેમની તે ભવિષ્યવાણી મહદંશે મેઝ ખાતી હોવાથી તે શ્લોકો અનુવાદ સાથે અત્રે આપેલ છે. શ્લોકોને ૧-૧૬ ક્રમાઙ્ક વાચકોની સુગમતા યાતર જ આપ્યા છે. મૂળ ક્રમાઙ્ક જુદા છે.

આ આગાહીઓની સચ્ચાઈ વિષે વિચારીએ તો - લોકમાં કજિયા-કંકાસની વૃદ્ધિ અને મર્યાદાલોપ (શ્લોક ૧) આજે વ્યાપકપણે અનુભવાય છે. ભારતવર્ષની આર્ય પ્રજામાં, વિશેષે ગુજરાત-મારવાડની પ્રજામાં જે સહજ અહિંસા તથા દયાદાનના સંસ્કારો હતા તે, વિધર્મીઓના નઠોર સહવાસ થકી નામશેષ થવામાં છે (શ્લોક ૨). ગામડાં પડી ભાંગ્યાં છે, અને શહેરોમાં થતી ગીચતાને લીધે ચારેકોર ભૂતાવળ નાચતી હોય તેવું લાગવા માંડ્યું જ છે. ગૃહસ્થો, ખેડૂતો, કળબીર્વર્ગ પોતાના યેતી આદિ વ્યવસાય છોડીને નોકરી શોધવા ફરે છે જ. અને શાસકોની ક્રૂરતાથી પ્રજા ક્યાં અજાણ છે (શ્લોક ૩)?

આપણા સમાજમાં મત્સ્ય ન્યાય આજે પ્રવર્તે છે જ. દા.ત. પોલિસકર્મી જ્યારે હપ્તા ડઘરાવે છે ત્યારે તેના શિરે છેક સર્વોચ્ચ વ્યક્તિ સુધી હિસ્સો પહોંચાડવાની જવાબદારી હોય છે. આ મત્સ્ય ન્યાય નથી તો શું છે ? આવું તો બધા જ ક્ષેત્રમાં જડશે (શ્લોક ૪). અસ્પૃશ્યતાનિવારણના મનુષ્યહિતકારી આન્દોલનથી લઈને આધુનિક અનામતપદ્ધતિના રાજકારણની વાસ્તવિકતાનું નિરીક્ષણ કરીએ તો, અને બે વિશ્વયુદ્ધો, ભારતના ભાગલા, ઇરાક પર આક્રમણ વગેરે બનાવોના સન્દર્ભ યાદ રાખીએ તો, શ્લોક ૫ માંની વાત સમજાઈ જશે.

શ્લોક ૬ની દરેક વાતનો અનુભવ આપણે નિરન્તર કરીએ જ છીએ. શ્લોક ૭માં આપણા સામ્પ્રત સ્વાર્થી સમાજનું માર્મિક ચિત્રણ થયું છે. તો ૮મા

શ્લોકમાં ગુરુ-શિષ્યના સમ્બન્ધો તથા પરમ્પરામાં આજે આવી ગયેલી વિરસતા પ્રત્યે સંકેત થયો છે. જરા વધુ વ્યાપકતાથી જોઈએ તો શાળા-કૉલેજ-યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓને પ્રાધ્યાપકો પ્રત્યે આદર ક્યાં બચ્યો છે ? તો પ્રાધ્યાપકવર્ગ પળ તેમને ભળાવે છે ચરો ? આ સ્થિતિમાં ગુરુકુલવાસ ક્યાં ટકે (શ્લોક ૧) ? ધરતી ચોદી કાઢી, પહાડો તોડ્યા, વનો કાપ્યાં, આથી જનુઓને રહેવાનાં સ્થાનો નષ્ટ થયાં. હવે તે જનુઓ આપણી વસતિમાં ન આવે, ન ઉભરાય તો ક્યાં જાય ?

આ કાઝમાં દેવો કેમ આવતા નથી ? આપણને આટલી તકલીફો છે, ધર્મને ઘણી જરૂર પળ છે, તો દેવો ફરજ સમજીને પળ કે દયાભાવથી પળ કેમ ન આવે ? ચરેચર દેવો હશે જ નહિ ! - આ પ્રકારની વિકલ્પજાલ દરેક વ્યક્તિના ચિત્તમાં પ્રગટતી હોય છે. આચાર્યે ંક જ વાક્યમાં તેનો જવાબ આપી દીધો છે (શ્લોક ૧૦). પિતા-માતાને છેહ દેવો, ઘરડાંઘરને હવાલે કરવાં ઇત્યાદિ ઘટમાલની તેમજ સાસુ-વહૂ વચ્ચે જોવા મળતા વિસંવાદની વાત પળ તેમણે આ જ શ્લોકમાં કરી છે.

૧૧મો શ્લોક જરા આકરો લાગે. પરન્તુ આજની સ્ત્રીમાં, યુવતીમાં જે છાકટાપણું, અંગોનું પ્રદર્શન કરતાં વસ્ત્રોની ફેશન, સ્થલ-સમયની તથા નાના-મોટાની મર્યાદા તૂટે તે રીતે કરવામાં આવતાં ચેનચાઝા કે નચરાં - આ બધું જોઈએ છીએ ત્યારે આચાર્યનું દર્શન કેટલું દૂરગામી હતું તે સમજાઈ શકે છે.

૧૨મા શ્લોકનો સમ્બન્ધ જૈન ધર્મ સાથે ચ્લાસ છે. આજે શ્રાવક-શ્રાવિકા ક્યાં રહ્યાં છે ? વાણિયા છે, ભક્તજનો છે, ધર્મી લોકો પળ હશે; પરન્તુ જૈન ધર્મના તમામ વ્રતનિયમોનું ગ્રહણ તથા પાલન કરનારા જનો ક્યાં છે ? તો દાન-શીલ-ભાવની શાસ્ત્રવર્ણિત સ્થિતિ પળ ભાગ્યે જ જોવા મળે. દાન સોદાબાજી જેવાં લાગે-ઘણીવાર, તો તપ તો વેચાઝુ ચીજ જેવું બનાવી દેવાયું છે ! શીલ પ્રત્યે ભારોભાર દુર્લક્ષ્ય છે. સંઘોમાં સંઘજમળ થાય તેમાં પળ ભક્ષાભક્ષ્યવિવેક, જયળાપાલન વગેરે નથી સચવાતાં. ફલતઃ સંયમીઓ તે રસોઈ ગ્રહણ ન કરે, તો કોઈનું રૂંવાડું ય ન ફરકે ! ંમને ન લેવું હોય તો આપળે શું કરીએ ? અથવા ચોટું બોલીને આપે. આ સ્થિતિનું માર્મિક બયાન ૧૨ મો શ્લોક આપી જાય છે.

૧૩ મા શ્લોકમાંની ૪-૫ વાતોનો સ્વાનુભવ સહુને છે. ૧૪-૧૫મા શ્લોકોમાં કહેવાયેલી વાતો પળ આજે અનુભવસિદ્ધ છે.

આશ્ચર્ય ઇટલું જ થાય છે કે ૨૦ મા શતકમાં પેદા થનારી પરિસ્થિતિનું આટલું બધું વાસ્તવદર્શી અને સચોટ વર્ણન ૧૨ મા સૈકામાં એમણે કેવી રીતે કર્યું હશે ? શું આવી ભવિષ્યદર્શી દૃષ્ટિને લીધે જ તેઓ ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ કહેવાયા હશે ? અસ્તુ.

અતઃ પરં દુઃષમાયાં કષાયૈર્લુપ્તધર્મધીઃ ।

ભાવી લોકોઽપમર્યાદોઽત્યુદકક્ષેત્રભૂરિવ ॥૧॥

હવે પછીના દુઃખમય સમયમાં, લોકો, કષાયોની બહુલતાને લીધે, ધર્મબુદ્ધિથી ભ્રષ્ટ થશે; હદ કરતાં વધુ પાણીનો ભરાવો થતાં જેમ ધરતી પોતાની મરજાદ છોડે તેમ લોકો પળ મર્યાદાભ્રષ્ટ થઈ જશે.

યથા યથા યાસ્યતિ ચ કાલો લોકસ્તથા તથા ।

કુતીર્થિમોહિતમતિ-ર્ભાવ્યર્હિંસાદિવર્જિતઃ ॥૨॥

જેમ જેમ સમય વીતતો જશે, તેમ તેમ લોકોની મતિ, વિધર્મીઓના સહવાસને કારણે મૂઢ થશે, અને લોકો અર્હિંસા જેવાં તત્ત્વોથી ભ્રષ્ટ થશે.

ગ્રામઃ શ્મશાનવત્ પ્રેતલોકવન્નગરાણિ ચ ।

કુટુમ્બિનશ્ચેટસમાઃ યમદળડસમા નૃપાઃ ॥૩॥

પછી ગામડાં શ્મશાન જેવાં બનશે, નગરો પ્રેતલોક જેવાં ભાસશે. ઘરમાલિકો-ઁખેડૂતો નોકર બનશે, અને રાજાઓ (શાસકો) જમરાજા જેવા (કૂર, જીવલેણ) બની જશે.

લુબ્ધા નૃપતયો ભૃત્યાન્ ગ્રહીષ્યન્તિ ધનં નિજાન્ ।

તદ્ભૃત્યાશ્ચ જનમિતિ માત્સ્યો ન્યાયઃ પ્રવર્તસ્યતે ॥૪॥

લોભી રાજાઓ (શાસકો) પોતાના નોકરોનું ધન પડાવી લેશે; તો તે નોકરો પ્રજાજનને લૂંટી લેશે; આમ મત્સ્યગલાગલ ન્યાય પ્રવર્તશે.

યેઽન્ત્યાસ્તે ભાવિનો મધ્યે યે મધ્યાસ્તેઽન્તિમાઃ ક્રમાત્ ।

દેશાશ્ચ દોલાયિષ્યન્તે નાવોઽસિતપટા ઇવ ॥૫॥

जेमनुं स्थान छेवाडे होय ते वच्चे आवी विराजशे, अने वच्चे स्थान धरावनाराओ छेवाडे धकेलाई जशे. देशो अस्थिर थई जशे — सढ विनानां वहाणनी जेम.

**चौर्या चौराः पीडयिष्यन्त्युर्वी भूपाः करेण तु ।
श्रेण्यो भूतग्रहप्राया लञ्जालुब्धा नियोगिनः ॥६॥**

चोरलूंटारा चोरी करीने प्रजाने पीडशे, अने राजाओ (शासको) करवेरा नाखीने पीडशे. शेरीओ जाणे भूत वळग्यां होय तेवी — सूमसाम थई जशे; अधिकारीओ लांचिया थशे.

**भावी विरोधी स्वजने जनः स्वार्थैकतत्परः ।
परार्थविमुखः सत्यदयादाक्षिण्यवर्जितः ॥७॥**

लोको अत्यन्त स्वार्थी अने स्वजनो साथे पण विरोधवाळा थशे; परोपकारथी विमुख तेमज सत्य, दया, दाक्षिण्य जेवा गुणो विनाना हशे.

**गुरूनाराधयिष्यन्ति शिष्याः शिष्येषु तेऽपि हि ।
श्रुतज्ञानोपदेशं न प्रदास्यन्ति कथञ्चन ॥८॥**

शिष्यो गुरुनो आदर नहि करे; सामे पक्षे गुरुओ पण शिष्योने ज्ञाननो उपदेश नहि आपे.

**एवं गुरुकुलवासः क्रमादपगमिष्यति ।
मन्दा धीर्भाविनी धर्मे बहुसत्त्वाकुला च भूः ॥९॥**

आम थतां, धीमे धीमे (शिष्योनो) गुरुकुलवास समाप्त थशे. धर्मने विषे लोकनी बुद्धि-सद्भाव मन्द पडी जशे. पृथ्वी अनेक जन्तुगणथी छलकाशे.

**न साक्षाद् भाविनो देवाः विमंस्यन्ते सुताः पितृन् ।
सर्पीभूताः स्नुषाः श्वश्रवः कालरात्रिसमाः पुनः ॥१०॥**

देवो प्रत्यक्ष दर्शन नहि आपे. सन्तानो वडीलोने अवगणशे. पुत्रवधूओ नागण जेवी, तो सासुओ कालरात्रिसमान-क्रूर बनशे.

**दृग्विकारैः स्मितैर्जल्पै - विंलासैरपरैरपि ।
वेश्यामनुकरिष्यन्ति त्यक्तलज्जाः कुलस्त्रियः ॥११॥**

ખાનદાન પરિવારની સ્ત્રીઓ પળ, આંખના ડલાઝા, હાંસી, પ્રલાપો, અને બીજા ચેનચાઝા કરતી હશે અને તેને લીધે તે નિર્લજ્જ જેવી લાગશે.

શ્રાવકશ્રાવિકાહાનિ-શ્ચતુર્થા ધર્મસંક્ષયઃ ।

સાધૂનામથ સાધ્વીનાં પર્વસ્વપ્નનિમન્ત્રણમ્ ॥૧૨॥

શ્રાવક અને શ્રાવિકાની ઓટ પડશે — નહિ મળે. (અથવા તો, શ્રાવક-શ્રાવિકાવર્ગને નુકસાન થશે.) દાન આદિ ચાર પ્રકારનો ધર્મ ક્ષીણ થશે. સાધુ-સાધ્વીઓને પર્વદિનોમાં પળ કોઈ નહિ બોલાવે. (પોતાના ત્યાં પ્રસંગ હોય અને સંઘજમળ કે જમળ આદિ હોય તેવે વચ્ચે પળ સાધુ-સાધ્વીને કોઈ વહોરવા બોલાવશે નહિ).

કૂટતુલા કૂટમાનં શાઠ્યં ધર્મેઽપિ ભાવિ ચ ।

સન્તો દુઃસ્થીભવિષ્યન્તિ સુસ્થાઃ સ્થાસ્યન્તિ દુર્જનાઃ ॥૧૩॥

ઓટાં તોલ-માપના જ વ્યવહારો ચાલશે. ધર્મમાં પળ શઠતા — લુચ્ચાઈ અને ઠગાઈ ચાલશે. સજ્જનો દુઃખી થશે અને દુર્જનો લહેર પામશે.

મણિમન્ત્રૌષધીતન્ત્રવિજ્ઞાનાનાં ધનાયુષામ્ ।

ફલપુષ્પરસાનાં ચ રૂપસ્ય વપુરુન્તેઃ ॥૧૪॥

ધર્માણાં શુભભાવાનાં ચાન્યેષાં પઞ્ચમે હરે ।

હાનિર્ભવિષ્યતિ તતોઽપ્યરે ષષ્ઠેઽધિકં ચલુ ॥૧૫॥

મણિ, મન્ત્ર, ઔષધ, તન્ત્રવિજ્ઞાન, ધન, આયુષ્ય, ફલ અને પુષ્પના રસ, શરીરનું રૂપ, દેહની ઝંચાઈ, અને બીજા પળ ધર્મો તથા શુભભાવો — આ બધાંયની, આ પંચમ કાઝમાં — દુઃખમય સમયમાં, હાનિ થશે. જો કે પછીના — છઠ્ઠા કાઝમાં તો તેથી પળ અધિક હાનિ થશે.

ક્રમાદેવં ક્ષીયમાણપુણ્યે કાલે પ્રસર્પતિ ।

ધર્મે ધીર્ભાવિની યસ્ય સફલં તસ્ય જીવિતમ્ ॥૧૬॥

આમ, ધીમે ધીમે પુણ્યનો હ્રાસ થતો જશે. એવા સમયમાં જેનું મન ધર્મમાં પરાયણ હશે તેનું જીવતર સફલ બનશે.

શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય વિરચિત પ્રમાણમીમાંસાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં મતિજ્ઞાનના ઉત્પત્તિક્રમની વિચારણા

- મુનિ ત્રૈલોક્યમણ્ડનવિજય

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય વિરચિત પ્રમાણ-મીમાંસા જૈનદર્શન સમ્મત પ્રમાણવ્યવસ્થાની ચર્ચા કરતા ગ્રન્થોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ ગ્રન્થનો બહુ ઓછો અંશ ઉપલબ્ધ હોવા છતાં, એના ગમ્भीર પ્રતિપાદન તેમજ મૌલિક વિચારણાઓને લીધે ભારતવર્ષના દાર્શનિક ક્ષેત્રે એનું પ્રદાન બહુમૂલ્ય ગણાય છે. આમ તો કલિકાલસર્વજ્ઞના ગ્રન્થોમાં મુખ્યત્વે પ્રાચીન પરમ્પરાઓનો સર્વગ્રાહી વ્યવસ્થિત સંગ્રહ કરવાનું વલણ જણાય છે. પરંતુ પ્રાચીન પરમ્પરાને યોગ્ય પરિષ્કાર કરીને જ તેઓ સ્વીકારે છે તે તેઓની લાક્ષણિકતા છે. પ્ર.મી.-ગત મતિજ્ઞાન એટલે કે ઇન્દ્રિય અને મનથી જન્ય પ્રત્યક્ષનું નિરૂપણ એ દૃષ્ટિએ બહુ ધ્યાનાર્હ છે. આ નિરૂપણ આગમિક પરમ્પરા અનુસાર જ હોવા છતાં એને વધુ તર્કસંગત બનાવવા એમાં કેટલાક પરિષ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. આ નિરૂપણને કેન્દ્રમાં રાખી આપણે ક્રમશઃ નીચેના મુદ્દાઓ તપાસીશું :

૧. મતિજ્ઞાનોત્પત્તિનું આગમિક વર્ણન (આગમિક પરમ્પરા)
૨. મતિજ્ઞાનોત્પત્તિનું પ્ર.મી.ગત વર્ણન (તાર્કિક પરમ્પરા)
૩. એ બંને વચ્ચે મુખ્ય ભિન્નતા
૪. ભિન્નતાનાં સમ્ભવિત કારણો
૫. ઉપલબ્ધ થતી બે પરમ્પરા વચ્ચેની ચર્ચા
૬. બે પરમ્પરાઓનો સમ્ભવિત સમન્વય
૭. પ્ર.મી.ના નિરૂપણની કેટલાક જૈન ગ્રન્થો સાથે તુલના

મતિજ્ઞાનોત્પત્તિનું આગમિક વર્ણન

આગમિક પરમ્પરાને સમ્મત મતિજ્ઞાનના ઉત્પત્તિક્રમનું વિશદ વર્ણન વિ.ભાષ્યમાં^૧ મળે છે. તદનુસાર શ્રોત્ર, બ્રાણ, રસન અને સ્પર્શન - આ ચાર પ્રાપ્તકારી^૨

૧. ગાથા ૧૭૮-૩૫૪

૨. જે ઇન્દ્રિય વિષય સાથે સંયુક્ત થયા પછી જ बोध કરવા સમર્થ બને છે તે ઇન્દ્રિય પ્રાપ્તકારી કહેવાય છે. ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્તકારી છે.

ઇન્દ્રિયોનો સૌ પ્રથમ પોતપોતાના વિષયભૂત પુદ્ગલસ્કન્ધો સાથે સંયોગ થાય છે. આ સંયોગ સાથે જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પળ એની માત્રા એટલી બધી અલ્પ હોય છે કે એ જ્ઞાન પ્રમાતાને ખુદને જણાતું નથી. પછી ક્રમશઃ વધુ ને વધુ પુદ્ગલસ્કન્ધો સાથે સમ્બન્ધ જોડાતો જાય તેમ માત્રા વધતાં વધતાં અન્તર્મુહૂર્તકાળે, ‘આ શબ્દ છે, આ ઘટપદવાચ્ય છે’ એવા તમામ વિશેષોથી રહિત ફક્ત મહાસામાન્યને વિષય બનાવનારો, ‘કંઇક છે’ એવો આકાર તે જ્ઞાનમાં રચાય છે. આ આકાર જે સમયે રચાયો તે સમયથી પ્રમાતાને જ્ઞાનનો ધ્યાન આવવા માંડે છે; તેથી આવી વિશિષ્ટ વ્યક્ત જ્ઞાનમાત્રાને પૂર્વની અસંખ્ય અવ્યક્ત જ્ઞાનમાત્રાઓથી અલગ પાડવા ‘અર્થાવગ્રહ’ના નામે ઓઝાવવામાં આવે છે. અને તે પહેલાંની તમામ અવ્યક્ત જ્ઞાનમાત્રાઓ સંયુક્તરૂપે ‘વ્યજ્ઞનાવગ્રહ’ નામે ઓઝાવાય છે. બન્ને સ્થાને ‘અવગ્રહ’નો અર્થ ‘અત્યન્ત અલ્પજ્ઞાન’ થાય છે. ‘વ્યજ્ઞન’ અને ‘અર્થ’ શબ્દોનું તાત્પર્ય આપણે આગળ સમજીશું.

ચક્ષુ અને મનને બોધ માટે પોતાના વિષયભૂત પદાર્થ સાથે સંયોગની અપેક્ષા નહીં હોવાથી^૧, તજ્જન્ય પ્રત્યક્ષમાં સીધો જ ‘કંઇક છે’ એવો આકાર રચાય છે. માટે એ બે સ્થળે અર્થાવગ્રહથી જ જ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયા આરમ્ભાય છે.

અર્થાવગ્રહમાં ‘કંઇક છે’ એવો બોધ થાય એટલે તરત જ ‘શું હશે ? શ્રોત્રગ્રાહ્ય છે માટે શબ્દ હોવો જોઈએ, ઘ્રાણગ્રાહ્ય નથી માટે ગન્ધ ન હોઈ શકે’ આવી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ચાલનારી વિચારણા આરમ્ભાય છે. દરેક ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ-પ્રક્રિયામાં અર્થાવગ્રહથી મન પળ સાથે જોડાતું હોવાથી^૨ આ વિચારણા શક્ય બને છે. આ વિચારણા અન્વયધર્મોના^૩ અસ્તિત્વની અને વ્યતિરેકધર્મોના અભાવની સિદ્ધિ દ્વારા વસ્તુના નિશ્ચય તરફ દોરી જતી હોવાથી ‘સંશય’ નહીં, પળ ‘ઈહા’ કહેવાય છે.

આ વિચારણાને અન્તે વાચકશબ્દના ઉલ્લેખ સહિત જે વિશેષનો^૪—

૧. વ્યજ્ઞનાવગ્રહના વિશેષ સ્વરૂપ માટે જુઓ જૈ.ત.-પરિ. ૬

૨. ચક્ષુ અને મનના અપ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ-૧.૧૧, જૈ.ત.-પરિ. ૭

૩. “શ્રોત્રાદિન્દ્રિયવ્યાપારકાલેऽપિ મનોવ્યાપારસ્ય વ્યજ્ઞનાવગ્રહોત્તરમેવાઽધ્યુપગમાત્ ।”

—જૈ.ત.-પરિ.૭

૪. વસ્તુમાં રહેનારા ધર્મો અન્વયધર્મો અને નહીં રહેનારા ધર્મો વ્યતિરેકધર્મો ગણાય છે.

૫. અપાયમાં કેટલા વિશેષો પ્રકાર બને ? તે માટે જુઓ જ્ઞાનબિન્દુ-પરિ. ૪૬

શબ્દત્વ વ.નો નિશ્ચય થાય છે તે ‘અપાય’^૧ કહેવાય છે. ‘આ શબ્દ છે’ વ. આકારનો આ નિશ્ચય અન્તર્મૂર્ત સુધી ટકે છે.

ત્યારબાદ ત્રણ વિકલ્પ સમ્ભવે છે : ૧. અપાયની વિષયભૂત વસ્તુ જો ત્યારે ઉપેક્ષણીય હોય તો ત્યાં જ આ પ્રક્રિયા થંભી જાય અને નવી વસ્તુ માટે પ્રક્રિયા આરમ્ભાય. ૨. જેનો નિશ્ચય થયો હોય તેના જ વિશેષો વિશે આગલ વિચારણા ચાલે. દા.ત. ‘આ શબ્દ સ્ત્રીનો હશે કે પુરુષનો ?’ આ સંજોગોમાં અપાય એ આગલના અપાયની અપેક્ષાએ અર્થાવગ્રહ ગણાય છે, કે જેને નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહથી અલગ પાડવા ‘વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ’ કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચય → વિચારણા → નિશ્ચયની આ પરમ્પરા ક્યાં સુધી લંબાય તે વ્યક્તિની જિજ્ઞાસા પર આધાર રાખે છે. ૩. ઘણીવાર, ખાસ કરીને ઇષ્ટ વસ્તુમાં, ‘આ શબ્દ છે, આ શબ્દ છે’ એવા પ્રકારનો નિશ્ચય વારંવાર થયા કરે છે. આ ધારાવાહિક-જ્ઞાનપરમ્પરા ‘અવિચ્યુતિ ધારણા’ તરીકે ઓલ્લેખાય છે. આ ત્રણે વિકલ્પો કોઈ પળ અપાય પછી સમ્ભવી શકે છે.

અવિચ્યુતિ ધારણા, પ્રમાતાનું ધ્યાન અન્ય વસ્તુમાં ઝેંચાય અને નવી જ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયા આરમ્ભાતા નષ્ટ થાય તો પળ, આત્મામાં પોતાની છાપ છોડતી જાય છે. આ છાપ ‘સંસ્કાર’ અથવા ‘વાસના’ નામની ધારણા ગણાય છે, કે જે સ્મૃતિના આવારક કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ અથવા સ્મૃતિજ્ઞાનોત્પાદક શક્તિરૂપ છે.

કાલાન્તરે કોઈ ઉદ્બોધક સાંપડે તો સંસ્કાર ઉદ્બુદ્ધ થતાં આપણને પૂર્વે અનુભવેલા પદાર્થની જે યાદ આવે તે ‘સ્મૃતિ ધારણા’ કહેવાય છે.

મતિજ્ઞાનના ભેદોની ગણતરી વચ્ચે ‘નિશ્ચયનું અવધારણ એ ધારણા’ એવી વ્યાખ્યા બનાવી ત્રણે ધારણાઓને એક જ ભેદમાં સમાવી દેવામાં આવે છે. અને માટે ધારણાનું કુલ કાલમાન અસંખ્ય વર્ષોનું ગણાય છે.

જ્ઞાનોત્પત્તિની આ પ્રક્રિયાના બધા જ તબક્કા ક્રમશઃ આ રીતે જ થાય છે. અતિપરિચિત વસ્તુમાં સીધો અપાય થયો હોવાનું આપણને જણાય અને બધા તબક્કાનો સ્પષ્ટ ધ્યાન ન પળ આવે; પરંતુ ત્યાં પળ આ સમગ્ર પ્રક્રિયા શીઘ્રપણે અવશ્ય થઈ જ હોય છે. આ ક્રમમાં કશું આગલ-પાછલ થવાનો સમ્ભવ નથી તે પળ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. હા, વધુ ધ્યાનાર્હ વસ્તુવિષયક જ્ઞાનની નવી પ્રક્રિયા આરમ્ભાય તો જૂની વચ્ચેથી અટકી જાય તેમ બને. પળ

૧. ‘અપાય’ કહેવાય કે ‘અવાય’ ? તે માટે જુઓ ત.વા.-૧.૧૫.૧૩

આત્મા એક ક્ષણ માટે પળ જ્ઞાનવિહોળો સમ્ભવતો નથી, માટે આ પ્રક્રિયાનો કોઈને કોઈ તબક્કો આત્મામાં હરહંમેશ પ્રવર્તમાન હોય છે.^૧

મતિજ્ઞાનોત્પત્તિનું પ્ર.મી.ગત વર્ણન^૨

સૌ પ્રથમ દ્રવ્યાત્મક કે ભાવાત્મક ઇન્દ્રિયોનો^૩ પોતાના વિષય સાથે, અપ્રાપ્યકારી ઇન્દ્રિયોમાં ‘અનતિદૂર-અવ્યવહિત દેશમાં વિષયનું હોવું, એના પ્રત્યે ધ્યાન જવું’ વ. રૂપ વૈજ્ઞાનિક અને પ્રાપ્યકારી ઇન્દ્રિયોમાં સંયોગાત્મક વાસ્તવિક સમ્બન્ધ-‘અક્ષાર્થયોગ’ સ્થપાય છે. આ સમ્બન્ધને લીધે અર્થ અને જ્ઞાનમાં વિષય-વિષયિયપણાની યોગ્યતા જન્મે છે, કે જે જ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયાને શરૂ કરે છે. આ પ્રક્રિયા આગલ વધતાં જ્ઞાનમાં એક તબક્કે ‘કંઈક છે’ એવો ભાસ થાય છે. આટલી માત્રાવાળું જ્ઞાન વસ્તુના સામાન્યાકારને^૪ જ વિષય બનાવે છે, વિશેષોને નહીં; તેથી ‘દર્શન’^૫ તરીકે ઓળખાય છે.

આ દર્શન જ જ્ઞાનમાત્રાની ક્રમશઃ વૃદ્ધિથી અન્તર્મુહૂર્તકાળે ‘આ શબ્દ છે’ એવા અવગ્રહરૂપે^૬ પરિણમે છે. અવગ્રહ અન્તર્મુહૂર્તકાલીન હોય છે. અહીંથી અર્થનો સમ્યક્ કે અસમ્યક્ નિશ્ચય થવાની શરૂઆત થતી હોવાથી જ્ઞાન ‘પ્રમાણ’ કે ‘અપ્રમાણ’ તરીકે ગણાવાનું ચાલુ થાય છે.

અવગ્રહ પછી ‘આ અવાજ શંખનો હશે કે નગારાનો ?’ આવા પ્રકારનો સંશય પેદા થાય છે અને તેને લીધે ‘અવાજ એકધારો આવે છે, માટે શંખનો હોય, નગારાનો નહીં’ આવી વિચારણા પ્રવર્તે છે. સંશય અર્થનિર્ણયાત્મક નહીં હોવાથી પ્રમાણના ભેદોમાં એની ગણતરી નથી થતી.

થયેલી વિચારણા-ઈહાને^૭ અન્તે ‘આ શંખનો અવાજ છે’ આવો નિશ્ચય-

૧. મતિજ્ઞાન માટે જરૂરી ક્ષયોપશમ-પ્રક્રિયા માટે જુઓ જ્ઞાનબિન્દુ - પરિ. ૮-૧૩

૨. પ્ર.મી. (સટીક) - ૧.૧.૨૬-૨૯

૩. દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિયના સ્વરૂપ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ - ૨.૧૭-૨૦

૪. ‘કંઈક છે’ એ પ્રતીતિમાં ફક્ત વસ્તુગત સત્ત્વ જ ભાસિત થાય છે, માટે એને મહાસામાન્યની ગ્રાહક માનવામાં આવે છે.

૫. કોઈ વ્યક્તિને ઘણા વખત પછી મઝીએ તો આપણે બોલીએ છીએ-“મેં એને જોયો(=દર્શન થયું), પળ ઓઝાચ્યો નહીં (=એ વ્યક્તિ રૂપે જ્ઞાન ન થયું.)” આમાં દર્શન શબ્દ જે સામાન્ય પ્રતીતિ સૂચવે છે, તેવો જ ભાવ અહીં હોઈ શકે.

૬. દર્શન અને અવગ્રહમાં તફાવત માટે જુઓ ત.વા. - ૧.૧૫.૧૩

૭. ઈહા અને ઋહમાં તફાવત માટે જુઓ પ્ર.મી. ૧.૧.૨૭ ટીકા

અપાય થાય છે. આ નિશ્ચય અમુક કાઢ સુધી ટકી પછી નષ્ટ થઈ જાય છે. પણ નષ્ટ થતાં પૂર્વે આત્મામાં સ્વસમાનવિષયક^૧ સંસ્કાર મૂકી જાય છે. આ સંસ્કારરૂપે જ નિશ્ચય આત્મામાં ટકી રહેતો હોવાથી તે ધારણા કહેવાય છે. સ્મૃતિમાં હેતુભૂત આ સંસ્કાર પ્રત્યક્ષપ્રમાણના ભેદરૂપ હોવાથી, જ્ઞાનોત્પાદક હોવાથી અને જ્ઞાનમય આત્માના ધર્મરૂપ હોવાથી એને જ્ઞાનાત્મક જ માનવો જોઈએ.

આ સમગ્ર પ્રક્રિયાના અલગ-અલગ તબક્કા સમજાવવા પૂરતા જ દેખાડ્યા છે. વાસ્તવમાં તો ક્રમશઃ વધતી માત્રાવાલું એક જ જ્ઞાન હોય છે. જેમ કે અવગ્રહ પોતે જ રૂપરૂપે પરિણમે છે એમ સમજવાનું છે, નહીં કે અવગ્રહ રૂપે રૂપ જન્માવીને નાશ પામી જાય છે.^૨ અક્ષાર્થયોગ→દર્શન→અવગ્રહ→રૂપ→અપાય→ધારણા - એ જ ક્રમ બધે સમ્ભવે છે.

વિ.ભાષ્ય અને પ્ર.મી.ના નિરૂપણ વચ્ચે મુખ્ય ભિન્નતા

જૈનદર્શનમાં મતિજ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયાની બે મુખ્ય પરમ્પરા જોવા મળે છે - ૧. આગમિક ૨. તાર્કિક. વિ.ભાષ્યનું નિરૂપણ આગમિક પરમ્પરાને અનુસારે છે, જ્યારે પ્ર.મી. આગમિક પરમ્પરાનું પરિષ્કૃત સ્વરૂપ ધરાવતી તાર્કિક પરમ્પરાને અનુસારે છે. માટે એ બે ગ્રંથ વચ્ચેના તફાવતને આપણે બે પરમ્પરા વચ્ચેના તફાવત તરીકે જોઈ શકીએ. આ ભિન્નતા મુખ્યત્વે નીચે મુજબ છે :

આગમિક પરમ્પરા

તાર્કિક પરમ્પરા

૧. ચક્ષુ અને મનમાં સીધો અર્થાવગ્રહ થાય છે. અર્થાવગ્રહ પહેલાના વ્યંજનાવગ્રહની જરૂરિયાત બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયને જ છે.^૩
૨. વ્યંજનાવગ્રહ પછી સીધો અર્થ- વગ્રહ થાય છે.^૪
૩. ચક્ષુ અને મનમાં પણ અર્થાવગ્રહ પહેલાં વિષય સાથેનો સમ્બંધ જરૂરી છે.^૫
૪. અક્ષાર્થયોગ(-વ્યંજનાવગ્રહસ્થાનીય)→ દર્શન→અવગ્રહ-આવો ક્રમ છે.^૬
૫. જે વસ્તુનો અનુભવ થાય તેનો જ સંસ્કાર પડે છે. માટે એ અનુભવનો સમાનવિષયક હોય છે.
૬. રૂપ અવગ્રહજન્ય કે ઇન્દ્રિયજન્ય ? એવી ત.વા. ૧.૧૫.૧૩ની ચર્ચા અત્રે જોવા જેવી છે.
૭. વિ.ભાષ્ય - ગાથા ૨૦૪
૮. પ્ર.મી. - ૧.૧.૨૬ ટીકા
૯. વિ.ભાષ્ય - ગાથા ૨૫૧
૧૦. “અક્ષાર્થયોગે સતિ દર્શનમ્ - અનુલ્લિખિતવિશેષસ્ય વસ્તુનઃ પ્રતિપત્તિઃ, તદનન્તરમ્... અર્થગ્રહણમ્” - પ્ર.મી. - ૧.૧.૨૬ ટીકા

૩. અર્થાવગ્રહ એકસામયિક અને અવ્યક્તસામાન્યનો ગ્રાહક હોય છે. ^૧	૩. અવગ્રહ અન્તર્મુહૂર્તકાલીન અને પ્રાથમિક વિશેષોનો ગ્રાહક હોય છે. ^૨
૪. અર્થાવગ્રહ પછી તરત જ ઈહા શરુ થાય છે. ^૩	૪. ઈહા સંશયપૂર્વક જ હોય છે. માટે અવગ્રહ → સંશય → ઈહા – આવો ક્રમ છે. ^૪
૫. અવિચ્યુતિ, વાસના અને સ્મૃતિ- એમ ત્રણ ધારણા છે. ^૫	૫. ધારણા એકમાત્ર વાસનારૂપ જ છે. ^૬
૬. વ્યજ્ઞનાવગ્રહ પ્રમાણરૂપ છે. ^૭	૬. અક્ષાર્થયોગ (અને દર્શન પળ) પ્રમાણકોટિની બહાર છે. ^૮
૭. વ્યજ્ઞનાવગ્રહ, નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહ અને વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ-એમ ત્રણ જાતના અવગ્રહ હોય છે. ^૯	૭. અવગ્રહ એક જ પ્રકારનો હોય છે. ^{૧૦}

ભિન્નતાનાં સમ્ભવિત કારણો :

આગમિક પરમ્પરાથી અલગ નિરૂપણ શા માટે કરવામાં આવ્યું ? તેનાં કારણો કોઈ તાર્કિક ગ્રન્થમાં લગભગ મળતાં નથી, પળ હોવાં તો જોઈએ જ. અને એનું કારણ એ છે કે અવગ્રહ પૂર્વે દર્શન હોય છે – એ દિગમ્બર મતનું

૧. વિ.ભાષ્ય – ગાથા ૨૭૦-૨૭૨

૨. “અવગ્રહાદયસ્તુ ત્રય આન્તર્મૌહૂર્તિકાઃ” – પ્ર.મી. – ૧.૧.૨૯ ટીકા, “અવગ્રહગૃહીતસ્ય શબ્દાદેરર્થસ્ય...” – પ્ર.મી. – ૧.૧.૨૭ ટીકા

૩. “ઇય સામણ્ણગ્ગહણાણંતરમીહા” – વિ.ભાષ્ય – ગાથા ૨૮૯

૪. પ્ર.મી. – ૧.૧.૨૭

૫. વિ.ભાષ્ય – ગાથા ૨૯૧

૬. “સ્મૃતિહેતુધારણા... સંસ્કાર ઇતિ યાવત્ ।” – પ્ર.મી. – ૧.૧.૨૯ ટીકા

૭. વિ.ભાષ્ય-ગાથા ૧૭૮, ૧૯૩. આમાં વ્યજ્ઞનાવગ્રહને ‘અવગ્રહ’નામના મતિજ્ઞાનના ભેદમાં સમાવાયો છે.

૮. “નિર્ણયઃ ... અવિકલ્પકત્વરહિતં જ્ઞાનમ્ ।” – પ્ર.મી. – ૧.૧.૨ ટીકા, “નિર્ણયો ન પુનરવિકલ્પકં દર્શનમાત્રમ્ ।” – પ્ર.મી. – ૧.૧.૨૬ ટીકા

૯. વિ.ભાષ્ય – ગાથા ૧૯૩, ૨૮૫

૧૦. “અર્થસ્ય – દ્રવ્યપર્યાયાત્મનોઽર્થક્રિયાક્ષમસ્ય ગ્રહણમ્... અવગ્રહઃ ।” – પ્ર.મી. – ૧.૧.૨૬ ટીકા

વિ.ભાષ્ય જેવા પ્રતિષ્ઠાપ્રાપ્ત ગ્રન્થમાં કડક શબ્દોમાં નિરસન હોવા છતાં,^૧ તમામ શ્વેતામ્બર તાર્કિક ગ્રન્થો એ જ મતને એક અવાજે સ્વીકારે^૨— એ કંઈ વગર કારણે તો ન જ હોય. આ કારણો કદાચ નીચે મુજબ હોઈ શકે :

૧^૩. આપણું ધ્યાન બીજે હોય તો વસ્તુ આંખ સામે હોવા છતાં આપણને એનો બોધ નથી થતો. એ જ રીતે કોઈક વાર આંખ સામેની વસ્તુ માટે પણ ‘મને નથી જડતું’ એમ આપણે બોલતાં હોઈએ છીએ. આ વાત સૂચવે છે કે આંખ સામે વસ્તુ આવી એટલે સીધો એનો ‘કંઈક છે’ એવો બોધ – અર્થાવગ્રહ થઈ જ જાય એ જરૂરી નથી. પણ બોધ માટે આંખ અને વસ્તુ વચ્ચે ચોક્કસ પ્રકારનો સમ્બન્ધ સ્થપાવો આવશ્યક છે. નહીં તો સમ્બન્ધ સ્થપાયા વગર જ જો બોધ થઈ જતો હોય તો, આંખ खुल्ली હોય ત્યારે સતત ચાક્ષુષજ્ઞાન થતું રહે અને આપણે બીજી કોઈ ઇન્દ્રિયથી બોધ જ ન કરી શકીએ. આ સમ્બન્ધ ભલે નાક અને ગન્ધદ્રવ્યની વચ્ચે સ્થપાતા સમ્બન્ધની જેમ સંયોગરૂપ ન હોય અને તેથી તેને ‘વ્યજ્ઞનાવગ્રહ’ ન કહીએ; પણ એથી કંઈ આ સમ્બન્ધની ચોક્કસ ભૂમિકાને ડેખી શકાય નહીં, અને ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષમાં સીધી અર્થાવગ્રહથી જ શરૂઆત થાય છે એમ કહી શકાય નહીં. ભલે આ સમ્બન્ધ જ્ઞાનાત્મક ન હોય; પણ જો વ્યજ્ઞનાવગ્રહને ઉપચારથી જ્ઞાનરૂપ માની^૪ એનો શ્રોત્રાદિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ-પ્રક્રિયામાં સમાવેશ થઈ શકતો હોય, તો ચાક્ષુષની પ્રક્રિયામાં આ સમ્બન્ધને ગણતરીમાં ન લેવાનું કોઈ કારણ નથી. માનસ પ્રત્યક્ષમાં પણ એ રીતે વિચારી શકાય.

૨. આગમિક વ્યવસ્થામાં સૌથી મોટી મૂંઝવણ દર્શનના મુદ્દે રહે છે. એક તરફ છદ્મસ્થને પહેલાં અન્તર્મુહૂર્ત સુધી દર્શન-નિરાકારોપયોગ હોય અને

૧. ગાથા ૨૭૪-૨૭૯

૨. “અક્ષાર્થયોગે દર્શનાનન્તરમર્થગ્રહણમવગ્રહઃ” – પ્ર.મી. – ૧.૧.૨૬, “વિષયવિષયિસન્નિ-પાતાનન્તરસમુદ્ભૂતસત્તામાત્રગોચરદર્શનાજ્ઞાતમાદ્ય” – પ્ર.ન. ૧.૭. સન્મતિતર્કટીકામાં પણ એમ જ છે.

૩. પૃ. ૧૯-૨૦ પર દર્શાવેલી ભિન્નતાઓનો આ ક્રમાઢ્ઢ છે.

૪. અર્થાવગ્રહનું ઉપાદાનકારણ વ્યજ્ઞનાવગ્રહ છે માટે વ્યજ્ઞનાવગ્રહ જ્ઞાનરૂપ છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે. જો કે એક પક્ષ એ સંયોગ સાથે પ્રકટતી અલ્પ જ્ઞાનમાત્રાને વ્યજ્ઞનાવગ્રહ ગણે છે, પણ એ પક્ષે ચક્ષુરિન્દ્રિયમાં પણ અર્થાવગ્રહથી પૂર્વે અલ્પ જ્ઞાનમાત્રા માનવી જરૂરી છે. આ અલ્પજ્ઞાનમાત્રાનો કાઢ પ્રાપ્યકારી ઇન્દ્રિય કરતાં ઓછો હોય એમ બને.

ત્યારબાદ અન્તર્મૂર્ત જ્ઞાન-સાકારોપયોગ હોય આવો આગમિક પરમ્પરામાં દૃઢ નિયમ છે^૧; તો બીજી તરફ ઉપર જણાવ્યું તેમ મતિજ્ઞાનોત્પત્તિની વ્યજ્ઞનાવગ્રહથી ધારણા સુધીની આગમિક વ્યવસ્થામાં દર્શનને તો ક્યાંય સ્થાન જ નથી ! આ સંજોગોમાં આના ત્રણેક ઉકેલ સૂચવાયા છે; પળ એ તર્કની કસોટીએ પાર ઉતરે તેમ નથી. ૧. ‘મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની શરૂઆત વ્યજ્ઞનાવગ્રહથી થાય છે, માટે દર્શનને વ્યજ્ઞનાવગ્રહનું પળ પૂર્વચરણ સમજવું જોઈએ.’ આ ઉકેલ તો સ્પષ્ટતઃ અયુક્ત છે, કારણ કે ઇન્દ્રિય-અર્થના સંયોગ સાથે જન્મતી અત્યલ્પ જ્ઞાનમાત્રા પળ જો વ્યજ્ઞનાવગ્રહની કોટિમાં ગણાતી હોય; તો દર્શનનો વ્યપદેશ પામી શકે એવી એનાથી પળ અલ્પ જ્ઞાનમાત્રા કઈ રીતે સમ્ભવે ?^૨ ૨. ‘અર્થાવગ્રહમાં અવ્યક્ત સામાન્યનું ગ્રહણ હોવાથી અને દર્શન મહાસામાન્યનું ગ્રાહક છે એવી પ્રસિદ્ધિ હોવાથી દર્શન એ અર્થાવગ્રહનું નામાન્તર જ છે,’ એ ઉકેલમાં બે તકલીફ છે : એક તો આ રીતે દર્શન વ્યજ્ઞનાવગ્રહ અને ઈહાની વચ્ચે ગોઠવાતું હોવાથી જ્ઞાનોપયોગની અન્તર્ગત અને સમજવું પડે, જે નિયમવિરુદ્ધ છે. અને બીજું, અર્થાવગ્રહ એકસામયિક હોય છે અને દર્શનને અન્તર્મૂર્તકાલીન કહેવામાં આવ્યું છે. ૩. ‘ઈહા સુધીની અન્તર્મૂર્તકાલીન પ્રક્રિયા દર્શન^૩ છે; કારણ કે કોઈ પળ જ્ઞાન આકાર વગરનું સમ્ભવતું નથી. અને આ જ્ઞાનપ્રક્રિયામાં વસ્તુનો આકાર તો અપાય વઘતે જ રચાય છે. અને તેથી જ સાકાર એવા અપાય-ધારણા જ્ઞાન છે.’ આવા વિભાગની અયુક્તતા સન્મતિટીકામાં^૪ આ રીતે જણાવવામાં આવી છે : ‘અવગ્રહ-ઈહા જો દર્શન છે તો એમની મતિજ્ઞાનના ભેદ તરીકે ગણતરી શા માટે ? એમને જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમથી જન્ય માનવા કે દર્શનાવરણીયના ?’ આમ, આગમિક પ્રક્રિયામાં દર્શનોપયોગ બાબતે મૂંઝવણ રહે છે.

આ મૂંઝવણ ટાળવા તાર્કિકોએ ‘ઈહા સુધીની પ્રક્રિયા દર્શન’ એ બહુમાન્ય અભિપ્રાયને પકડી આગમિક ઈહા સુધીના સમગ્ર તબક્કાને ‘દર્શન’

૧. “દર્શનપૂર્વ જ્ઞાનમિતિ છદ્મસ્થોપયોગદશાયાં પ્રસિદ્ધમ્ ।”

- જ્ઞાનબિન્દુગત સન્મતિ.-૨.૨૨ની ટીકા

૨. “વ્યજ્ઞનાવગ્રહપ્રાક્કાલે દર્શનપરિકલ્પનસ્ય ચાઽત્યન્તાનુચિતત્વાત્ । તથા સતિ તસ્યેન્દ્રિયાર્થ-સન્નિકર્ષાદપિ નિકૃષ્ટત્વેનાઽનુપયોગપ્રસજ્ઞાચ્ચ ।” - જ્ઞાનબિન્દુ

૩. વિ. ભાષ્ય - ૫૩૬ ગાથા

૪. સન્મતિ - ૨.૨૩-૨૪ ટીકા.

નામ આપી એ તબક્કા પછી જ અવગ્રહની પ્રરૂપણા કરી. આમાં જો કે વિ.ભાષ્ય જેવા મહાન ગ્રન્થના નિરૂપણથી જુદું પડવાનું થતું હતું; પણ દર્શનની જ્ઞાન પૂર્વે આવશ્યકતા, દર્શનનું આન્તર્મૌહૂર્તિકત્વ, અવગ્રહ-ઈહાની મતિજ્ઞાનના ભેદ તરીકે ગણતરી વ. ઘણી આગમિક પ્રરૂપણાઓ સંગત થઈ જતી હતી.^૧ વ્યજ્ઞનાવગ્રહસ્થાનીય અક્ષાર્થયોગ વચ્ચે પ્રગટતી અત્યલ્પ જ્ઞાનમાત્રાને તો તાર્કિકો ગણતરીમાં જ લેતાં ન હોવાથી, એ જ્ઞાન-દર્શન ઉભયકોટિમાંથી બહાર રહે તે ઇષ્ટ ગણ્યું. અન્તે જે ક્રમ ગોઠવાયો તે આ હતો : અક્ષાર્થયોગ → દર્શન → અવગ્રહ.

૩. છદ્મસ્થનો ઉપયોગમાત્ર અસંખ્ય સમયનો હોય છે.^૨ તો અર્થાવગ્રહ એક સમયનો કઈ રીતે હોય ?^૩ અને સામાન્યના ગ્રહણ માટે જો એક સમયને પર્યાપ્ત માનીએ તો સામાન્યના જ ગ્રાહક દર્શનનું આન્તર્મૌહૂર્તિકત્વ શા માટે કહેવાય છે ? - બની શકે કે આવી મૂંઝવણ ટાળવા તાર્કિકોએ અવગ્રહને આન્તર્મૌહૂર્તિક ગણ્યો હોય. જો કે દર્શન પછી અવગ્રહને કલ્પીએ એટલે આપોઆપ એમાં સામાન્યવિશેષનું ગ્રહણ અને તે માટે જરૂરી અન્તર્મુહૂર્તકાલમાન આવી જ જાય; માટે દર્શન પછી અવગ્રહ કલ્પવાનાં જે કારણો છે, તે જ અવગ્રહની ભિન્ન પ્રરૂપણાનાં કારણો છે.

૪. ‘કંઙક છે’ એવા બોધ પછી તરત ‘અહીં શંખના ધર્મો છે, નગારાના નથી.’ આવી વિચારણા શરૂ ન થાય; પણ તે માટે એની પહેલાં ‘આ શું હશે ? આ હશે કે આ ?’ આવા સંશયાત્મક પ્રશ્નો ઊભા થવા જરૂરી છે - તે સમજી શકાય એવું છે. આગમિક આચાર્યો સંશયનું નિરૂપણ નથી કરતા તે સંશયના અપ્રામાણ્ય કે તેના ઈહાના અન્તર્ગતત્વને લીધે હોઈ શકે.

૧. જો કે વ્યજ્ઞનાવગ્રહનો અન્ત્ય સમય એ જ અર્થાવગ્રહ છે - એ એક શાસ્ત્રીય પ્રરૂપણાની અસંગતિ હજુ ઊભી રહે છે.

૨. ‘ચ્યવમાનો ન જાનાતિ’એ શાસ્ત્રીય પ્રરૂપણાને “‘ચ્યવન એક સમયમાં થનારી ઘટના છે, અને છદ્મસ્થ જીવ અસંખ્ય સમયમાં જ બોધ કરી શકે છે, માટે ચ્યવનને ન જાણી શકે’ એવી રીતે સમજાવવામાં આવે છે. જે આ નિયમને પ્રમાણિત કરી આપે છે.

૩. વાસ્તવમાં ‘અર્થાવગ્રહ એક સમયનો હોય’ એ વાતનું તાત્પર્ય શું છે ? તે જાણવા માટે જુઓ પૃ. ૨૭

५. आनां कारणो तो सद्भाग्ये प्र.मी.मां ज आपणने सांपडे छे :^१

१. अपायनुं लांबा काळ सुधी टक्कुं अे ज अविच्युति होय तो शा माटे अेने अपायथी अलग गणवी जोइअे ?^२ २. परोक्षप्रमाणान्तर्गत स्मृतिनो प्रत्यक्षप्रमाणना भेद तरीके पुनः उल्लेख कई रीते करी शकाय ? आमांथी बीजी बाबत विशे विचारीअे तो, प्राचीन काळे ५ ज्ञानना निरूपणमां ज आखुं जैन प्रमाणशास्त्र समाई जतुं हतुं. माटे अेमां मतिज्ञानना निरूपण वखते स्मृतिने सांकळी लेवानुं जरूरी हतुं. परन्तु तार्किकयुगमां प्रमाणना प्रत्यक्ष-परोक्ष भेद पड्या अने प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्गत ५ ज्ञानमां तमाम प्रमाणभेदो समाई जतां होवा छतां, परोक्षप्रमाणना भेद तरीके ५ ज्ञानथी अलग स्मृति, प्रत्यभिज्ञान व.नुं निरूपण चालु थयुं, त्यारे स्मृतिने प्रत्यक्षप्रमाणमांथी नाबूद करवानुं जरूरी बन्युं. तेम ज प्र.मी.मां करवामां आव्युं छे.

६. आगमिक प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्था फक्त अने फक्त भावनात्मक होती. मतलब के ज्ञान विषयग्रहणनी रीते साचुं छे के खोटुं अे जोवाने बदले प्रमाता व्यक्ति सम्यग्दृष्टि छे के मिथ्यादृष्टि - अेना पर प्रमाणव्यवस्था अवलंबती होती. अेमां सम्यग्दृष्टिनुं ज्ञानमात्र, पछी अे संशय होय तो पण, प्रमाण ज गणातुं हतुं. माटे व्यञ्जनावग्रहने पण प्रमाण ज गणवामां आवे तेमां नवाई नथी.^३ आगमिक व्यवस्था मुजब अप्रमाण तो मिथ्यादृष्टिनुं ज ज्ञान हतुं; जे विषयग्रहणनी दृष्टिअे साचुं पण होई शके. जो के आनी पाछळ पण अेक चोक्कस तर्कदृष्टि तो काम करती ज हती^४, पण अेने ज्ञानना स्वरूप साथे सीधी लेवादेवा नहोती.

तार्किकयुगमां 'जेनाथी वस्तुनो यथार्थ निश्चय थाय ते प्रमाण' आवा तात्पर्यवाळी प्रमाणव्याख्याओ बंधाई. आमां प्रमाणव्यवस्था विषयग्रहण पर निर्भर होती. माटे तेमां वस्तुनिश्चयथी रहित व्यञ्जनावग्रह के तत्स्थानीय अक्षार्थयोगने प्रमाण गणवानी गुंजाईश ज नहोती.

१. प्र.मी. - १.१.२९ टीका

२. आ कारणनी अयथार्थतानी चर्चा माटे जुओ पृ. ३६

३. जो के तार्किकयुगमां पण आगमिक आचार्यो 'व्यञ्जनावग्रह अप्रमाण होय तो तज्जन्य अर्थावग्रहादि तमाम ज्ञानो अप्रमाण बनशे' अेवा तर्कना आधारे व्यञ्जनावग्रहने प्रमाण गणावता हता.

४. आ तर्कदृष्टि माटे जुओ वि.भाष्य गाथा ११५

दर्शन पण बधे 'कंइक छे' अेवो समान बोध करावतुं हतुं. माटे अेमां सम्यक् के असम्यक् अेवा भेद पाडवा सम्भवित न होवाथी दर्शनने पण प्रमाणकोटिनी बहार मूकवामां आव्युं. आम तार्किक अने आगमिक प्रमाण-व्यवस्थामां भेद पड्यो.^१

७. व्यञ्जनावग्रह शब्द प्राप्यकारी इन्द्रियना पोताना विषय साथेना प्रारम्भिक संयोगमां रूढ हतो. तार्किको छे अे इन्द्रियमां प्रारम्भिक सम्बन्धनी अपेक्षा राखता हता. माटे तेओअे अे प्रारम्भिक सम्बन्ध (प्राप्यकारीमां संयोग, अप्राप्यकारीमां वैज्ञानिक) माटे अक्षार्थयोग, विषयविषयिसन्निपात व. शब्दो वापरवा पड्या. अने तेथी बे अवग्रहने जुदा पाडवा 'व्यञ्जन' अने 'अर्थ' विशेषणनी^२ जरूर न रही.

आगमिक व्यवस्था मुजबना अव्यक्त सामान्यना ग्राहक अर्थावग्रहमां बहु-बहुविधादि अमुक भेदोनी संगति नहोती थती. बीजी तरफ 'सामान्यथी अवगृहीत अर्थना (= अर्थावग्रहना विषयभूत अर्थना) विशेषनिर्णय माटे थती विचारणा' अेवुं लक्षण धरावती ईहा अपाय पछी पण थई शके ते माटे अपायने अर्थावग्रह बनाववो जरूरी हतो. तेथी अपायने 'व्यावहारिक अर्थावग्रह' नाम आपी^३, तेमां बह्वादि भेदोनी संगति करी, अर्थावग्रहमां भेदोनी संगति अने अपाय पछीनी ईहा अे बन्ने प्रश्नोनी हल लाववामां आव्यो. आम करवामां प्रथम अर्थावग्रहने आपोआप 'नैश्चयिक' विशेषण लागी गयुं. तार्किक व्यवस्थाना प्राथमिक विशेषोना ग्राहक अवग्रहमां तो तमाम भेदो सीधेसीधा घटी शके तेम होवाथी तेमज ईहानी व्याख्या पण 'निर्णीत अर्थना विशेष विशेषोना निर्णय माटे थनारी विचारणा' अेवी करवामां आवी होवाथी; तार्किकोअे अपायने अर्थावग्रह तरीके कल्पवो जरूरी न हतो. माटे तेमां अवग्रह अेक ज प्रकारो रह्यो.

१. आ बाबतनी वधु स्पष्टता माटे जुओ प्र.मी.गत दर्शनशब्द परनी पं. सुखलालजीनी टिप्पणी.

२. आ विशेषणोना तात्पर्य माटे जुओ पृ. २८ टि. १

३. वि.भाष्य - गाथा २८३-२८८

અવગ્રહ તથા તેની પરમ્પરા વચ્ચેની ચર્ચા :

અવગ્રહમાં પ્રાથમિક વિશેષોનું ગ્રહણ હોય એ પક્ષે બહુ પ્રાચીન કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. વિ.ભાષ્યમાં જે વિસ્તારથી આ મતને સમ્બન્ધિત ચર્ચા છે^૧ તે જોતાં શ્રીજિનભદ્રગણિના સમય સુધીમાં આ મતે બહુ ઝુંડાં મૂઝાં નાંખી દીધાં હોવાનું જણાય છે. આ પક્ષના ટેકેદારો પાસે મહત્ત્વનો આધાર હોય તો એ નન્દીસૂત્રગત અવગ્રહાદિવિષયક પાઠનો હતો. આ પાઠ પરથી અવગ્રહમાં અવ્યક્ત-સામાન્યનું નહીં; પણ પ્રાથમિક વિશેષોનું ગ્રહણ હોય એવું સીધેસીધું ફલિત થતું હતું. નોંધપાત્ર વાત એ પણ છે કે દિગમ્બર પરમ્પરા જે અવગ્રહ પૂર્વે દર્શનનું અસ્તિત્વ પહેલેથી સ્વીકારતી આવી હતી,^૨ તે પણ આ પાઠના આધારે સાબિત કરી શકાય તેમ હતું.^૩

નન્દીસૂત્રમાં શ્રાવણપ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ વર્ણવતો પાઠ આમ છે : “સે જહાનામએ કેડ પુરિસે અવ્વત્તં સદ્દં સુણેજ્જા, તેણં સદ્દેત્તિ ઝગ્ગહિએ, ન ણ જાણડ કે વેસ સદ્દેત્તિ.... ।” આમાં “તેણં સદ્દેત્તિ ઝગ્ગહિએ” એ વાક્યનો તાર્કિકોએ “તેણ (= પ્રમાતા વ્યક્તિએ) શબ્દ એવો અવગ્રહ કર્યો” આવો અર્થ કરી, અવગ્રહમાં શબ્દત્વ જેવા પ્રાથમિક વિશેષોના ગ્રહણને પણ નકારનારી આગમિક પરમ્પરા સામે વાંધો ઊઠાવ્યો.

આની સામે શ્રીજિનભદ્રગણિએ આપેલો જવાબ આ મુજબ છે :^૪ “શબ્દ એવો અવગ્રહ કર્યો” એવું નન્દીસૂત્રના પાઠ પરથી ભલે જણાતું હોય; પણ એનું તાત્પર્ય વાસ્તવમાં જૂદું જ હોવું જોઈએ. કારણ કે ૧. ‘આ શબ્દ છે’ એ જ્ઞાન વાચક શબ્દના ઉલ્લેખપૂર્વકનું છે. અને વાચક શબ્દનો ઉલ્લેખ અન્તર્મુહૂર્ત સિવાય સમ્ભવે નહીં. તો એકસામયિક અર્થાવગ્રહમાં આ બોધ ઘટે જ કઈ રીતે ? ૨. ‘આ શબ્દ છે’ એવા બોધ માટે રૂપાદિનો વ્યવચ્છેદ આવશ્યક છે અને આ વ્યવચ્છેદ રૂપ વગર થાય નહીં. વ્યવચ્છનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ વચ્ચે કાળવ્યવધાન

૧.-૪. વિ.ભાષ્ય - ગાથા ૨૫૨-૨૮૮

૨. “વિષયવિષયિસન્નિપાતે સતિ દર્શનં ભવતિ, તદનન્તરમર્થસ્ય ગ્રહણમવગ્રહઃ.” - સર્વાર્થસિદ્ધિ - ૧.૧૫, ત.વા. - ૧.૧૫.૧

૩. “અવ્વત્તં સદ્દં સુણેજ્જા” એ વાક્ય દર્શનનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે એમ માની શકાતું હતું.

જ ન હોય તો આ ર્હાનો કાઢ ક્યાંથી લાવવો ? ૩. ‘આ શબ્દ છે’ એ સાકાર જ્ઞાન છે અને અર્થાવગ્રહ નિરાકાર હોય છે. ૪. અર્થાવગ્રહમાં પળ વિશેષોનું ગ્રહણ માનો અને અપાયમાં તો વિશેષોનું ગ્રહણ હોય જ છે – તો એ બન્ને વચ્ચે ભેદરેખા કઈ રીતે દોરવી ? વિશેષોની ન્યૂનાધિકતાને આધારે પળ બન્નેને જુદા પાડવા શક્ય ન બને; કારણ કે છદ્મસ્થના કોઈ પળ જ્ઞાનગત વિશેષો કોઈકની અપેક્ષાએ થોડા અને કોઈકની અપેક્ષાએ વધારે હોય છે. ૫. જો અર્થાવગ્રહમાં વિશેષોનું ગ્રહણ માનો તો આ વિશેષો કેટલા ? એનો નિયામક કોઈ ન હોવાથી ‘આ શંખશબ્દ છે’ એવો બોધ પળ એમાં થઈ જવાની આપત્તિ આવશે.”

વિ.ભાષ્યમાં અપાયેલાં ઉપરનાં કારણોનો તાર્કિકો દ્વારા પ્રતિવાદ કરવામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. છતાંય તાર્કિકો વિ.ભાષ્યની રચના પહેલાં અને પછી એક સરખી રીતે આગમિક પ્રરૂપણાથી ભિન્ન નિરૂપણ કરતા રહ્યા છે એ સૂચવે છે કે આ કારણો અવશ્ય વિચારણીય છે. માટે વસ્તુસ્થિતિને કેન્દ્રમાં રાખી વિચારતાં જે જણાયું તે અહીં ક્રમશઃ નોંધવામાં આવે છે :

૧^૧. તાર્કિકો અવગ્રહને એક સમયનો માનતા જ ન હોય તો તેઓની સામે આ દલીલનો અર્થ નથી. તો પળ ધારો કે માની લઈએ કે અવગ્રહ એક સમયનો જ માનવો જોઈએ; પળ ખુદ આગમિક આચાર્યો એને એક સમયનો સ્વીકારી શકે ધરા ? ના, શક્ય જ નથી. કારણ કે જ્ઞાનમાત્ર સ્વસંવિદિત છે^૨ એવું જૈન પરમ્પરા દૃઢપણે માને છે. અને એકસામયિક ઘટનાને છદ્મસ્થ જીવ સંવેદી ન શકે એ પળ તેને માન્ય છે. હવે, અર્થાવગ્રહ એક સમયનો જ હોય તો એનું સંવેદન કઈ રીતે શક્ય બને ?

વાસ્તવમાં અર્થાવગ્રહને એક સમયનો કહેવા છતાં એનું સ્વસંવેદન^૩ સ્વીકારનારા આગમિકોનું કથયિતવ્ય આ છે : ર્દ્વિય-અર્થના સંયોગ સાથે જ પ્રગટેલી અત્યલ્પ જ્ઞાનમાત્રા જ વૃદ્ધિ દ્વારા અન્તર્મુહૂર્તકાળે ‘કંઙક છે’ એવો બોધ

૧. પૃ. ૨૬ પર દર્શાવેલાં કારણોનો આ ક્રમાંક છે.

૨. “ન હિ કાચિત્ જ્ઞાનમાત્રા સાઽસ્તિ, યા ન સ્વસંવિદિતા નામ ।” – પ્ર.મી.-૧.૧.૩ ટીકા

૩. જ્ઞાન વિષયની જેમ પોતાને પળ જાણે એને સ્વસંવેદન કહેવામાં આવે છે.

કરવા જેટલી પરિપક્વ^૧ બને છે. આ પરિપક્વતા પળ કંઈ તે જ ક્ષણે પ્રગટી એવું નથી; પળ ઘણી ક્ષણોથી ધીમે ધીમે થતી આવે છે એમ માનવું પડે. અગ્નિથી ભાત રંધાય એવું જ અહીં સમજવાનું છે. આમાં પરિપાકની પ્રક્રિયાનો કાલ એ વ્યજ્ઞનાવગ્રહ છે અને પરિપક્વતાનો કાલ એ અર્થાવગ્રહ છે. આમાં આપણે એક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ચરમ પરિપક્વતા જ અર્થાવગ્રહ ગણાય; અને અર્થાવગ્રહને એક સમયનો કહેવો પડે. પરન્તુ આપણે જો ન્યૂનાધિક પરિપક્વતાવાળી તમામ ક્ષણોને ધ્યાનમાં લઈએ; અને વાસ્તવમાં એમ જ કરવું જોઈએ, નહીં તો સહેજ પળ ઓછો રંધાયેલો ભાત રંધાયા વગરનો ગણાય; તો પરિપક્વતા-અર્થાવગ્રહ- ‘કંઙક છે’ એવો બોધ અન્તર્મુહૂર્તકાલીન ઠરે છે. તાર્કિકોએ કદાચ આ વસ્તુસ્થિતિને નજર સમક્ષ રાખી છે.

રહી વાત ‘આ શબ્દ છે’ એવા બોધમાં વાચક શબ્દના ઉલ્લેખની. ‘કંઙક છે’ એવો બોધ શબ્દોલ્લેખ વગર સમ્ભવે, તો ‘શબ્દ છે’ એવા બોધમાં શબ્દોલ્લેખની અનિવાર્યતા શા માટે ? આપણને ક્યારેક ‘શબ્દ છે’ એવો શબ્દાત્મક ઉલ્લેખ થયા વગર સીધો ‘કાગડો બોલે છે’ એવો શબ્દોલ્લેખવાળો બોધ નથી થતો ? આ વસ્તુ જ સૂચવે છે કે તેની પૂર્વે ‘શબ્દ છે’ એવો બોધ શબ્દોલ્લેખ વગર થયો હતો. એવું સમાધાન પળ અહીં ન સૂચવી શકાય કે આપણને જ્યારે ‘કાગડો બોલે છે’ એવા શબ્દોલ્લેખવાળો બોધ ધ્યાનમાં આવ્યો, ત્યારે તેની પહેલાં થવો જરૂરી એવો ‘શબ્દ છે’ એવો બોધ શબ્દોલ્લેખ સાથે જ થયો હતો, પળ શીઘ્રતાને લીધે આપણને ખબર ન પડી; કારણ કે શબ્દોલ્લેખ એ જલ્દી ધ્યાનબહાર જાય એવી વસ્તુ નથી. ટૂંકમાં, વાચક શબ્દના ઉલ્લેખને લીધે જ ‘આ શબ્દ છે’ એવા બોધના અર્થાવગ્રહકાલીન અસ્તિત્વનો નિષેધ ન કરી શકાય.

-
૧. આ વ્યક્તતા-પરિપક્વતાની સાથે જ પુદ્ગલો ‘અર્થ’ રૂપે ગૃહીત થાય છે; મતલબ કે તેમની જ્ઞાનના વિષય તરીકે સ્થાપના થાય છે. આ વ્યક્તતા આવતાં પહેલાં પુદ્ગલો પુદ્ગલ તરીકે જ ગૃહીત થાય છે, કોઈ ચોક્કસ અર્થ રૂપે નહીં, તેથી એ ધીમે ધીમે પ્રગટતાં જતાં પુદ્ગલો ‘વ્યજ્ઞન’ તરીકે ઓઢાયા છે. જેની વ્યજ્ઞના - પ્રગટીકરણ થાય તે વ્યજ્ઞન એવો અત્રે ભાવ છે. આ અર્થ અને વ્યજ્ઞનનો અલ્પ બોધ અનુક્રમે અર્થાવગ્રહ અને વ્યજ્ઞનાવગ્રહ તરીકે ઓઢાયા છે. અર્થની વિશદ વ્યાખ્યા માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ - ૧.૧૭ ટીકાઓ.

૨. ‘કંઈક છે’ એવો બોધ સત્તા-મહાસામાન્યના ગ્રહણરૂપ ગણાયો છે. આ બોધ માટે અસત્ત્વનો વ્યવચ્છેદ જરૂરી નથી ? જો આ વ્યવચ્છેદ કરનારી વિચારણાને ઈહાનો અલગ દરજ્જો ન અપાતો હોય; તો ‘આ શબ્દ છે’ એવા બોધ માટે જરૂરી રૂપાદિના વ્યવચ્છેદને કરનારી વિચારણાને પણ ઈહાનો અલગ દરજ્જો ન અપાતો હોય એવું ન બને ?

૩. આપણે અનુભવથી જોઈએ તો આપણા માટે અપાયથી જ વ્યવહારિક વ્યક્તતા આવવાની ચાલુ થાય છે. કારણ કે ‘કાગડો બોલે છે’ એવા બોધ પહેલાં ચાલેલી વિચારણા કે તે પહેલાં થયેલું સામાન્ય-ગ્રહણ ક્યાં આપણને ખબર જ પડે છે ? એટલે તે વચ્ચે થયેલું ‘શબ્દ છે’ એવું શબ્દત્વરૂપ સામાન્યનું ગ્રહણ અવ્યક્ત જેવું જ રહેતું હોવાથી, ‘અવગ્રહમાં અવ્યક્ત સામાન્યનું ગ્રહણ થાય છે.’^૧ એવા શાસ્ત્રીય નિયમ સાથે તાર્કિક પ્રરૂપણામાં કોઈ વિસંવાદિતા નથી.

ખરેખર તો અવગ્રહ નિરાકારોપયોગરૂપ હોય એમ કહેવામાં આગમિકોને જ મુશ્કેલી ઊભી થાય તેમ છે. કારણ કે નિરાકારોપયોગ એટલે દર્શન એવી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ છે અને અવગ્રહ તો મતિજ્ઞાનરૂપ સાકારોપયોગનો ભેદ છે.

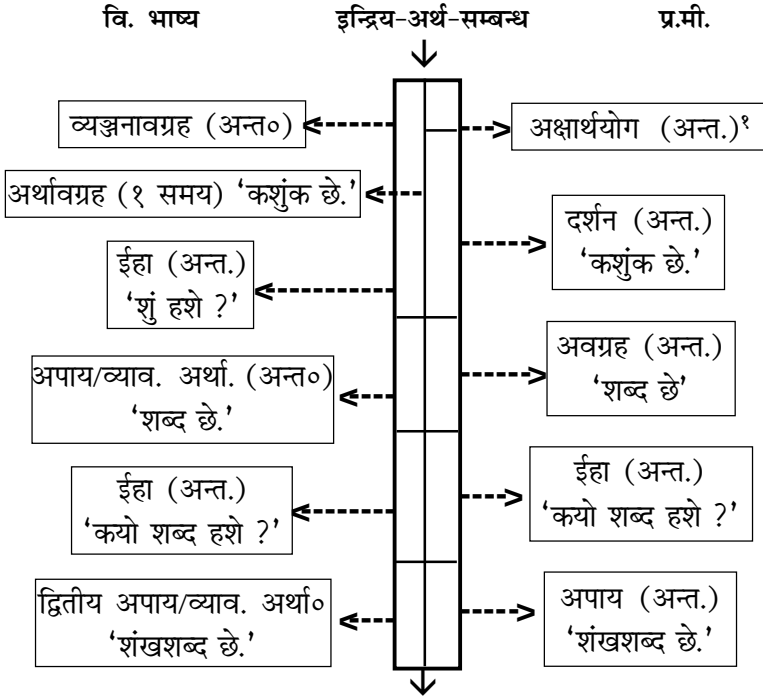
૪-૫. સૌથી પ્રાથમિક વિશેષોનો ગ્રાહક અવગ્રહ - એવું નિયમન પણ કરી શકાય છે અને દ્વિતીય કક્ષાના વિશેષોના ગ્રાહક અપાયથી તેને એ રીતે અલગ પણ પાડી શકાય છે.

આ એક અવગ્રહના સ્વરૂપવિષયક ભિન્નતા સિવાય તાર્કિક પરમ્પરાગત અન્ય કોઈ ભિન્નતા વિશે આગમિકોએ ચર્ચા કે પ્રતિવાદ કર્યાં હોવાનું જણાતું નથી તે નોંધપાત્ર છે. અવગ્રહ પૂર્વે દર્શનના અસ્તિત્વનું પણ, વ્યજ્ઞનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ વચ્ચે કાઢવ્યવધાન ન હોય એ એકમાત્ર શાસ્ત્રીય નિયમના આધારે નિરસન કરવામાં આવ્યું છે.

આગમિક - તાર્કિક પરમ્પરાનો સમ્બંધિત સમન્વય

બન્ને પરમ્પરાનાં નિરૂપણને સાથે જોઈએ તો -

૧. “અર્થાવગ્રહેઽવ્યક્તશબ્દશ્રવણસ્યૈવ સૂત્રે નિર્દેશાદ્” - જૈ.ત. - પરિ. ૮

ઉપરના કોષ્ટકથી જ જણાય છે કે બન્ને નિરૂપણગત ભિન્નતા પરિભાષા અને તબક્કાઓની વહેંચણી પરત્વે જ છે; વસ્તુસ્થિતિ તો બન્નેને સરખી જ સ્વીકાર્ય છે. મુખ્યતાએ બે મુદ્દામાં બધી ભિન્નતા સમાઈ જાય છે : ૧. અવગ્રહ પૂર્વે દર્શનનું હોવું કે ન હોવું. ૨. અવગ્રહમાં અવ્યક્ત સામાન્ય કે પ્રાથમિક વિશેષોનું ગ્રહણ માનવું. આ મતભેદના સમાધાન માટે પ્રયાસ કરીએ તો —

અપાયનું એક મુખ્ય કાર્ય વાચકશબ્દના ઝલ્લેખનું છે^૧, માટે આપણને થનારો શબ્દોલ્લેખવાળો નિશ્ચયમાત્ર અપાય ગણાય છે. આ શબ્દોલ્લેખવાળો બોધ

૧. અક્ષાર્થયોગનું કાલ્પમાન પ્ર.મી.માં નથી જણાવ્યું; પણ 'કંઈક છે' એવો બોધ થવામાં અન્તર્મુહૂર્ત જેટલો સમય પસાર થઈ જાય એમ સમજીને એનું અન્તર્મુહૂર્ત કાલ્પમાન લખવામાં આવ્યું છે. આ અન્તર્મુહૂર્તને વ્યજ્ઞનાવગ્રહથી એટલા માટે ઓછું કલ્પ્યું છે કે 'કંઈક છે' એવો બોધ અસ્પષ્ટપણે અર્થાવગ્રહથી પૂર્વે શરૂ થઈ જતો હોવો જોઈએ એવું સમજાય છે.

૨. “અપાયધૃતી વચનપર્યાયગ્રાહકત્વેન... જ્ઞાનમિષ્ટમ્ ।” – વિ.ભાષ્ય-ગાથા ૫૩૬ ટીકા

એકસરખો નથી હોતો તે અનુભવસિદ્ધ છે. આપણને ઘણીવાર ત્રીજા પગથિયાનો ‘કાગડો બોલે છે.’ એવો જ સીધો અપાય – શબ્દોલ્લેખવાળો બોધ થાય છે. તો ઘણીવાર ‘શબ્દ છે – અવાજ આવે છે’ એવો અપાય પળ થાય છે, જે બીજા પગથિયાનો બોધ છે. ‘કંઙક છે’ એવો પ્રથમ પગથિયાનો બોધ પળ શબ્દોલ્લેખ સાથે, વિશેષો ન નક્કી થઈ શકે તો, અપાયમાં ભાસિત થઈ શકે છે. આથી નક્કી થાય છે કે શબ્દોલ્લેખવાળો પ્રથમ બોધ – અપાય આટલા જ વિશેષોના ઉલ્લેખવાળો હોય એવું નિયમન શક્ય નથી. અને જો એ શક્ય ન હોય તો અપાયથી એક પગથિયા જેટલો નીચલો બોધ – અર્થાવગ્રહ આટલો જ બોધ કરે એ નિયમન પળ શક્ય નથી બનતું. ટૂંકમાં ‘કંઙક છે’ એવો પળ અવગ્રહ થઈ શકે છે અને ‘શબ્દ છે’ એવો પળ અવગ્રહ થઈ શકે છે. એ જ રીતે પ્રથમ અપાય ‘શબ્દ છે’ એવો પળ થઈ શકે છે (–અવગ્રહ ‘કંઙક છે’ એવો હોય તો) અને ‘કાગડો બોલે છે’ એવો પળ થઈ શકે છે (–અવગ્રહ ‘શબ્દ છે’ એવો હોય તો). અવગ્રહ અને અપાય બંને ‘કંઙક છે’ એવા પળ કોઈકવાર હોય છે.

હવે આપણે ધ્યાન આપીશું તો જણાશે કે મહદંશે આપણે અવગ્રહમાં જ બીજા પગથિયા સુધી પહોંચી જતા હોઈએ છીએ; અને તે પળ એટલે નક્કી થાય છે કે ‘ગુલાબ મહેકે છે’ (–કંઙક છે → ગન્ધ છે → ગુલાબની ગન્ધ છે), ‘ઘડો છે’ (– કંઙક છે → રૂપ છે → ઘટરૂપ છે) એવો ત્રીજા પગથિયાનો જ શબ્દોલ્લેખસહિતનો બોધ આપણને પ્રથમથી જણાય છે. તાર્કિકોએ આ મહદંશે થનારી પ્રક્રિયા અનુસાર જ નિરૂપણ કરવાનું યોગ્ય હોવું જોઈએ. અને એટલે તેઓએ પહેલા પગથિયાનો બોધ દર્શનમાં, બીજા પગથિયાનો બોધ અવગ્રહમાં અને ત્રીજા પગથિયાનો બોધ અપાયમાં ગોઠવ્યો હોઈ શકે. પળ તેનો અલ્પાંશે થનારી ‘અવગ્રહમાં પહેલા પગથિયાનો બોધ અને અપાયમાં બીજા પગથિયાનો બોધ એવી’ પ્રક્રિયા કે તદનુસાર આગમિકો દ્વારા કરવામાં આવતા નિરૂપણ સાથે કોઈ વિરોધ નથી.

અત્રે વિષયાન્તર થતું હોવા છતાં એક વાત નોંધવી રહી : મતિજ્ઞાનના બહાદિ ભેદો કઈ રીતે ઘટે ? એમ પૂછવામાં આવે તો આગમિકો કહેશે કે વ્યક્તિનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહમાં ઉપચારથી^૧ અને રીઝાથી માંડીને વાસ્તવિકતાએ

આ ભેદો ઘટે છે. હવે આપણે આગમિક વ્યવસ્થા તપાસીએ તો જણાશે કે એમાં પ્રથમ ઈંહા ‘આ શબ્દ છે કે અશબ્દ’ એવી જ હોય છે. પ્રથમ અપાય-ધારણા પળ ‘શબ્દ છે’ એવાં નક્કી જ હોય છે. તો એમાં પળ આ ભેદો કઈ રીતે ઘટવાના ? આ ભેદો સ્વરૂપભેદ શક્ય હોય તો જ ઘટે, અને આગમિક વ્યવસ્થા મુજબ તો પ્રથમ ઈંહાદિમાં તે શક્ય નથી. એમાં તો વધુમાં વધુ દ્વિતીય ઈંહાથી જ આ ભેદો વસ્તુતઃ ઘટી શકે. અને વ્યજ્ઞનાવગ્રહ, અર્થાવગ્રહ, પ્રથમ ઈંહા-અપાય-ધારણા આ બધામાં ઉપચારથી અથવા તર્કથી? જ ઘટાવવા પડે. તાર્કિક વ્યવસ્થા તો પ્રથમ અપાય જ ‘શંખશબ્દ છે’ એવું સ્વીકારતી હોવાથી, એમાં પ્રથમ ઈંહાથી જ આ ભેદો વાસ્તવિક રીતે ઘટી શકે છે અને એ રીતે આગમિકોએ આપેલો અને ફકરાની શરૂઆતમાં લખેલો ઉત્તર પળ સંગત થાય છે.

પ્ર.મી.ના નિરૂપણની કેટલાક જૈન ગ્રન્થોનાં નિરૂપણ સાથે તુલના

પ્ર.મી. ગત મતિજ્ઞાનોત્પત્તિના નિરૂપણમાં આગમિક પ્રરૂપણાથી ભિન્ન બાબતો વિશે અન્ય ગ્રન્થો શું કહે છે તે જોઈએ :

૧. અવગ્રહ પૂર્વે ચક્ષુ અને મન માટે પળ અક્ષાર્થયોગ (-ઇન્દ્રિયના વિષય સાથેના સમ્બન્ધ)ની અપેક્ષા રાખવી.

પ્ર.ન., સર્વાર્થસિદ્ધિ, ત.વા. જેવા મોટા ભાગના^૩ તાર્કિકયુગના ગ્રન્થોમાં બધી ઇન્દ્રિયો માટે વિષયવિષયસન્નિપાતનું^૪ નિરૂપણ છે. લઘીયસ્ત્રયમાં^૫ આના માટે વાપરેલો ‘અક્ષાર્થયોગ’ શબ્દ જ પ્ર.મી.માં મળે છે તે ધ્યાનાર્હ છે. જ્ઞાનબિન્દુમાં ઉપાધ્યાયજીએ પળ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે જો પ્રાપ્યકારી ઇન્દ્રિયમાં વ્યજ્ઞનાવગ્રહ

૧-૨. વિ.ભાષ્ય-ગાથા ૩૧૦ ટીકા, અત્રે કારણમાં વૈશિષ્ટ્ય ન હોય તો કાર્યમાં પળ ન આવે તેવો તર્ક આપવામાં આવ્યો છે.

૩. જૈ.ત.જેવા કેટલાક તાર્કિક ગ્રન્થો આ બાબતમાં લગભગ આગમિક નિરૂપણને જ અનુસરે છે. એથી અહીં ‘મોટાભાગના’ એમ લખવામાં આવ્યું છે. આગળ પળ તમામ તાર્કિકો વિશેની વાતમાં જૈ.ત. જેવા ગ્રન્થોને ન ગણવા.

૪. જુઓ પૃ. ૨૧-ટિ. ૨, પૃ. ૨૬-ટિ. ૨

૫. અક્ષાર્થયોગે સત્તાલોકોઽર્થાકારવિકલ્પધી: (લઘીયસ્ત્રય - ૫-)

કરણાંશ^૧ બનતો હોય તો ચાક્ષુષ અને માનસ પ્રત્યક્ષમાં કરણાંશ કોણ ?^૨ તેઓએ આના જવાબ તરીકે લબ્ધીન્દ્રિયની સ્વવિષયને ગ્રહણ કરવા તરફની ઉન્મુખતાને રજૂ કરી છે. આ ઉન્મુખતાને આપણે ચક્ષુ-મનના સ્વવિષય સાથેના વૈજ્ઞાનિક સમ્બન્ધરૂપ સમજી શકીએ. અને એ રીતે જ્ઞાનબિન્દુગત નિરૂપણ પળ પ્ર.મી. સાથે સંવાદી છે.

૨. અક્ષાર્થયોગ અને અવગ્રહ વચ્ચે દર્શન થાય છે.

તમામ તાર્કિકો આવું જ નિરૂપણ કરે છે.^૩ વિ.ભાષ્યની રચના પૂર્વે પણ દર્શનને બદલે ‘આલોચન’ શબ્દ વાપરીને કોઈ એવું જ નિરૂપણ કરતું હશે એમ તેમાં કરેલી આ મતની સમાલોચના^૪ પરથી જાણી શકાય છે.

૩. અવગ્રહ આન્તર્મૌહૂર્તિક હોય છે.

અન્ય કોઈ તાર્કિક ગ્રન્થમાં સાક્ષાત્ શબ્દોમાં આવું નિરૂપણ નથી મળતું; કારણ કે અવગ્રહાદિના કાઢમાનને દર્શાવતી વિ.ભાષ્યની “ઁગ્ગહ ઇક્કં સમયં...” એ ગાથા (૩૩૩) એટલી પ્રસિદ્ધ અને માન્ય હતી કે અવગ્રહને એમાં દેખાડેલા એક સમયના કાઢમાનને સ્થાને આન્તર્મૌહૂર્તિક કહેવાનું જલ્દી સમ્ભવિત નહોતું. પણ અવગ્રહમાં સામાન્યને બદલે વિશેષોનું ગ્રહણ માનનારા તાર્કિકો એને અન્તર્મુહૂર્તકાલીન સમજતા જ હોય એ જાણી શકાય તેવું છે.

૪. ઈહા સંશયપૂર્વક જ હોય છે.

આ વાત બધા તાર્કિક ગ્રન્થોને સંમત છે.^૫ વિચારવા જેવી વાત એ છે કે સંશયનો જ્ઞાનોત્પત્તિના ક્રમમાં સમાવેશ કેમ નથી ? પ્ર.મી.ની જેમ પ્ર.ન.

૧. જે કારણ અસાધારણ હોય અને પોતે કોઈકને જન્માવી એના દ્વારા પોતાના નિર્ધારિત કાર્યને પૂરું કરતું હોય તે કારણ ‘કરણ’ કહેવાય છે. અને આ કરણથી જન્ય તેમજ કાર્યની ઉત્પાદક વસ્તુ ‘વ્યાપાર’ કહેવાય છે. વ્યજ્ઞનાવગ્રહ, અર્થાવગ્રહ-ઈહારૂપ વ્યાપાર દ્વારા અપાયરૂપ પઠ પેદા કરતો હોવાથી એ કરણ ગણાય છે.
૨. “નનુ વ્યજ્ઞનાવગ્રહઃ .. નાઽપ્રાપ્યકારિણોશ્ચક્ષુર્મનસોરિતિ કઃ કરણાંશો વાચ્યઃ ? - જ્ઞાનબિન્દુ પરિ.૩૮
૩. જુઓ પૃ. ૨૧-ટિ. ૨, પૃ. ૨૬-ટિ. ૨
૪. ગાથા ૨૭૪-૨૭૯
૫. “સંશયપૂર્વકત્વાદીહાયાઃ” - પ્ર.ન. - ૨.૧૧, “સતિ હિ સંશયે ઈહાયાઃ પ્રવૃત્તિઃ” ત.વા. - ૧.૧૫.૧૩

ટીકામાં પળ^૧ આના કારણ તરીકે સંશયના અપ્રમાણ્યને રજૂ કરાયું છે. તાત્પર્ય એમ સમજાય છે કે મતિજ્ઞાનરૂપ એક સઠંગ જ્ઞાનોપયોગ ભલે પ્રમાણરૂપ હોય; પળ એને તબક્કાઓમાં વિભાજિત કરો તો કોઈક તબક્કો સ્વતન્ત્ર રીતે અપ્રમાણ પળ હોય. અને એટલે મતિજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણના ભેદ તરીકે એની ગણતરી પળ ન થાય.

ત.વા.કાર તો અવગ્રહ-ઈહાને અપ્રમાણ માનવા છતાં એનો જ્ઞાનોત્પત્તિના ક્રમમાં સમાવેશ કરે છે. માટે સંશયના અસમાવેશનું કારણ તેઓએ જૂદું જણાવ્યું છે^૨ : ઈહા સંશયપૂર્વક જ હોય છે, માટે ઈહાના સમાવેશથી જ એનો સમાવેશ પળ થઈ જાય છે. અને તેથી સંશયનો અલગથી સમાવેશ જરૂરી નથી.

૫. અક્ષાર્થયોગ અને દર્શન અપ્રમાણ છે, અને અવગ્રહથી શરૂ થતી તમામ જ્ઞાનપ્રક્રિયા પ્રમાણ છે.

પ્ર.ન.માં પળ મતિજ્ઞાનના ભેદો અવગ્રહથી જ દેખાડાયા છે,^૩ વિષયવિષયિસન્નિપાત અને દર્શન દેખાડ્યા છે ધરા; પળ તે અવગ્રહના ઉત્પાદની પ્રક્રિયા માટે, મતિજ્ઞાનના ભેદ તરીકે નહીં. માટે પ્ર.ન.કારને પળ પ્ર.મી.માં દર્શાવેલી પ્રમાણવ્યવસ્થા માન્ય હોય તેમ જણાય છે.

ત.વા.માં અવગ્રહ અને ઈહાને પળ અપ્રમાણ ગણાવાયા છે. વાસ્તવિક જ્ઞાન જ પ્રમાણ કહેવાય, અને અવગ્રહ પછી તો સંશય પેદા થાય જ છે, માટે અવગ્રહ નિશ્ચય ન કરાવી આપતો હોવાથી અપ્રમાણ છે. એ જ રીતે ઈહા પળ નિર્ણયાત્મક ન હોવાથી અપ્રમાણ છે - આવાં કારણો ત્યાં રજૂ કરાયાં છે,^૪ જે ગેરવાજબી લાગે છે. કારણ કે ઘણા અપાયો પછી સંશય જાગે છે, તો અપાયોને પળ અપ્રમાણ ગણવા ? નહીં જ, કારણ કે તાર્કિકમતે સ્વવિષયમાં સમ્યક્ નિર્ણય કરાવવો એ જ પ્રામાણ્ય છે. અને આવું પ્રામાણ્ય જેમ અપાયમાં ઘટે છે, તેમ સામાન્યના ગ્રાહક અવગ્રહમાં પળ ઘટે છે. વિશેષ વિશેષોનો સંશય કંઈ તેની પૂર્વેના સામાન્ય કે પ્રાથમિક વિશેષોના ગ્રાહક જ્ઞાનને અપ્રમાણ બનાવી

૧. “સંશયસ્યાઽપ્રમાણત્વાદવગ્રહાદિષુ પાઠો ન કૃતઃ” - પ્ર.ન.-૨.૧૧ બાલબોધિની.

૨. “અર્થગૃહીતેઃ સૂત્રે સંશયો નોક્તઃ” - ત.વા.-૧.૧૫.૧૩

૩. પ્ર. ન. - ૨.૭-૧૧

૪. ત. વા. - ૧.૧૫.૬

शके नहीं. अे ज रीते ईहा पण स्वविषयमां - अन्वयधर्मां अस्तित्व अने व्यतिरेकधर्मां अभावमां निर्णयरूप होवाथी^१ प्रमाण ज छे.

६. अवग्रहमां प्राथमिक विशेषेनुं ग्रहण होय छे.

पूर्वे जोयुं तेम तार्किको तो अेवुं ज माने छे. आ मुदे खास तो तत्त्वार्थभाष्य परनी श्रीसिद्धसेनगणिनी टीका ध्यानार्ह छे. अेमां एक बाजु १.१५नी टीकांमां तार्किक परम्परा मुजब, तो बीजी बाजु १.१६-१७नी टीकांमां आगमिक परम्परा मुजब अवग्रहादिनुं निरूपण छे ! आ वस्तु अेम तो आपणने मूँझवे तेवी छे, पण जराक ध्यान आपीअे तो श्रीसिद्धसेनगणिने खुदने शुं मान्य हशे ते नक्की करवुं अघरुं नथी. आपणे जो तेमनी विचारधाराने चीवटथी तपासीशुं तो आपणने तेओ आगमिक परम्पराना जबरदस्त समर्थक ज जणाशे. सीधी रीते केवलज्ञान-दर्शननो युगपद् उपयोग प्ररूपता तत्त्वार्थभाष्यनो पण तेओअे जे रीते युगपद्वादनी झाटकणी काढवापूर्वक आगमिक-क्रमवादपरक ज अर्थ कर्यो छे^२ अे जोतां तेओनी आगमिक प्ररूपणाओमां दृढ श्रद्धा सहेजे जणाशे. एटले आपणे मानवुं जोईअे के अवग्रहादिना स्वरूपनो सरळ ख्याल आपवा माटे ज १.१५नी टीकांमां तार्किक परम्परा मुजब निरूपण कर्युं छे; पण वास्तवमां तेओने सम्मत तो आगमिक व्यवस्था ज छे, के जे तेओअे १.१६-१७नी टीकांमां देखाडी छे. उपाध्यायजीअे तत्त्वार्थभाष्य-विवरणमां १.१५ना व्याख्यानमां, श्रीसिद्धसेनगणिना आ सूत्रना व्याख्यानमां आ तफावत देखाड्यो छे ते नोंधवा योग्य छे.^३

७. धारणा अेकमात्र वासना/संस्काररूप छे.

दिगम्बर परम्परा पण धारणाने वासनारूप ज माने छे.^४

प्र.मी. अने प्र.न. - आ बे लगभग समकालीन प्रमाणशास्त्रोमां जे

१. “न चाऽनिर्णयरूपत्वादप्रमाणत्वमस्याः शङ्कनीयं; स्वविषयनिर्णयरूपत्वात्।”

- प्र.मी. १.१.२७ टीका

२. तत्त्वार्थ - १.३१ भाष्य - टीका

३. “... इत्याकारेति टीकाकृतः । सा च व्यावहारिकावग्रहजन्या द्रष्टव्या । नैश्चयिकावग्रहजन्या तु... विशेषावश्यकप्रसिद्धा समुन्नेया ।”

४. “‘स एवाऽय’ मित्यविस्मरणं यतो भवति सा धारणा ।” - त.वा. - १.१५.४

નોંધપાત્ર તપાવત છે તેમાં એક ધારણાના સ્વરૂપ વિશે છે. પ્ર.ન.માં અપાયની લાંબા કાઠ સુધીની વિદ્યમાનતાને જ ધારણા ગણી છે,^૧ કે જે અવિચ્યુતિ નામનો ધારણાનો પ્રકાર છે. જ્યારે પ્ર.મી.કાર અવિચ્યુતિને સ્થાને વાસનાને ધારણા ગણે છે. આમ પ્ર.મી. અને પ્ર.ન. બન્ને ત્રણ ધારણાને નિરૂપતી આગમિક પરમ્પરાથી જૂદા પડવા છતાં પરસ્પર ભિન્નતા ધરાવે છે. વાસનાને પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ સિદ્ધ કરવી એ અઘરું હોવાથી પ્ર.ન.કાર એને પ્રત્યક્ષના ભેદ તરીકે ન ગણતા હોય એ બનવાજોગ છે.

અવિચ્યુતિ અપાયમાં જ સમાઈ જાય છે-^૨ એવા પ્ર.મી.કારના કથનની સામે ઉપા. શ્રીયશોવિજયજીએ તત્ત્વાર્થભાષ્ય-વિવરણમાં^૩ સ્પષ્ટતા કરી છે કે અપાયનું લાંબા કાઠ સુધી ટકવું એ જ અવિચ્યુતિ એમ કહેવાય છે ખરું; પરન્તુ વાસ્તવમાં ‘આ ઘટ છે, આ ઘટ છે’ આવી ધારાવાહિક જ્ઞાનપરમ્પરા અવિચ્યુતિ છે. જેમ દીપકલિકા નવી નવી ઉત્પન્ન થતી હોવા છતાં સદૃશતાને લીધે એક જ જ્યોતનો ભ્રમ થાય છે; તેમ નવા નવા નિશ્ચય થતા હોવા છતાં તેઓનો આકાર અત્યંત સમાન હોવાથી આપણને એક જ નિશ્ચય લાંબા કાઠ સુધી ટક્યો એમ લાગે છે. માટે અવિચ્યુતિનો અપાયમાં અન્તર્ભાવ કરી શકાય નહીં.

આ ઉપરાન્ત અવિચ્યુતિને અપાયથી અલગ ગણવાનું કારણ ઉપાધ્યાયજીએ જૈનતર્કભાષામાં^૪ એ જણાવ્યું છે કે તૃણસ્પર્શ જેવા વિષયોની સ્મૃતિ આપણને નથી થતી, અને અપાય તો ત્યાં પળ થયેલો હોય જ છે. આ વસ્તુ જણાવે છે કે સ્મૃતિ માટે અપાય સિવાય પળ કોઈક હેતુ હોવો જોઈએ. અને આ હેતુ એટલે જ અવિચ્યુતિ. અપાય બંધે સરખો હોવા છતાં સ્મૃતિમાં પડનારા સ્પષ્ટ, સ્પષ્ટતર વ. ભેદો પળ એમની કારણભૂત અવિચ્યુતિનું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે.

સંસ્કારને વિ.ભાષ્ય-ટીકામાં સ્મૃતિજ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમરૂપ કે

૧. પ્ર. ન. - ૨.૧૦

૨. “સાઽવાય એવાઽન્તર્ભૂતિતિ ન પૃથગુક્તા ।” - પ્ર.મી. - ૧.૧.૨૯ ટીકા

૩. ૧.૧૫ના અન્તભાગમાં.

૪. જૈ. ત. - પરિ. ૧૫, ૧૬

आत्मगत शक्तिरूप जणावी तेमां ज्ञानत्वनो उपचार मान्यो छे.^१ ज्यारे प्र.मी., श्लोकवार्तिक^२ व. मां संस्कार स्वयं अज्ञानरूप होय तो अेनाथी स्मृत्यात्मक ज्ञान पेदा न थाय अेम जणावी अेने सीधो ज ज्ञानरूप मानवामां आव्यो छे. लागे छे के - अेकवार वस्तुनो बोध थाय अेटले तेना आवारक कर्मनो क्षयोपशम थयो होवाने लीधे ते बोध अमुक समय सुधी सुषुप्त अवस्थामां आत्मां पडी रहे छे. बोधनी आ सुषुप्त अवस्था ज संस्कार छे अेम मानी तेओ आवी प्ररूपणा करता हशे.

आम प्र.मी.गत मतिज्ञानोत्पत्तिक्रमनुं निरूपण आगमिक परम्पराने अनुसरतुं होवा छतां, अेने वधु तर्कग्राह्य बनाववानो प्रयत्न करवामां आव्यो छे ते आ निरूपणनी लाक्षणिकता छे. अने आ लाक्षणिकता ज कलिकालसर्वज्ञनी आगवी ओळख छे.

* * *

सन्दर्भसूचि

प्र.मी. - प्रमाणमीमांसा (सटीक), सूत्र १.१.२६-२९. कर्ता - श्रीहेमचन्द्राचार्य, सं. -

पं. सुखलालजी संघवी, प्र.- सरस्वती पुस्तक भण्डार, अमदावाद, १९८९

वि.भाष्य - विशेषावश्यकभाष्य (सटीक), गाथा १७८-३५४, कर्ता - श्रीजिनभद्रगणि,

टी.- मलधारी हेमचन्द्रसूरिजी, सं. - राजेन्द्रविजयजी, प्र. - बाई समरथ जैन श्वे. मू. ज्ञानोद्धार ट्रस्ट - अमदावाद, वीरसं. २४८९

प्र.न. - प्रमाणनयतत्त्वालोक (बालबोधिनीटीका साथे), सूत्र २.७-१२, कर्ता -

वादिदेवसूरिजी, टी. - रामगोपालाचार्य, सं. - पं. वज्रसेनविजयजी, प्र.- भद्रङ्कर प्रकाशन - अमदावाद, वि.सं. २०५७

ज्ञानबिन्दु - परिच्छेद ३५-३८, ४६, ४७, कर्ता - उपा. श्रीयशोविजयजी, सं. - पं.

सुखलालजी संघवी, प्र. सिंघी जैन ग्रन्थमाला - अमदावाद, कलकत्ता,

१. “वासनाऽपि स्मृतिविज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमरूपा तद्विज्ञानजननशक्तिरूपा चेष्ट्यते । सा च यद्यपि स्वयं ज्ञानरूपा न भवति, तथापि.... उपचारतो ज्ञानरूपाऽभ्युपगम्यते ।”

- वि.भाष्य १८९ टीका

२. “अस्य ह्यज्ञानरूपत्वे ज्ञानरूपस्मृतिजनकत्वं न स्याद् - प्र.मी. - १.१.२९ टीका;

“अज्ञानात्मकतायां तु संस्कारस्येह तस्य वा । ज्ञानोपादानता न स्याद्...”

श्लोकवार्तिक - १.१५.२२

जै.त. - जैनतर्कभाषा, परिच्छेद - ६-१७, कर्ता - उपा. श्रीयशोविजयजी, सं. - पं. सुखलालजी संघवी, प्र. - सिंघी जैन ग्रन्थमाला - अमदावाद, कलकत्ता, १९३८

सन्मतिटीका - ५५३, ६१८ पृष्ठ, कर्ता - श्रीअभयदेवसूरिजी, सं. - पं. सुखलालजी संघवी, बेचरदास दोशी, प्र. RINSEN Book Co., Kyoto, 1984

लघीयस्त्रय (सटीक), कारिका ५-६, कर्ता - भट्ट अकलङ्कदेव, सं. - महेन्द्रकुमार जैन, प्र. - सिंघी जैन ग्रन्थमाला, १९३९ (अकलङ्कग्रन्थत्रयम् अन्तर्गत)

तत्त्वार्थ - तत्त्वार्थाधिगमसूत्र (स्वोपज्ञभाष्य साथे), सूत्र १.१५-१९, कर्ता - श्रीउमास्वाति वाचक

तत्त्वार्थटीका - कर्ता - श्रीसिद्धसेनगणि, सं. - हीरालाल रसिकदास कापडीया, प्र. - देवचन्द्र लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फण्ड, १९२६

तत्त्वार्थभाष्यविवरण - कर्ता - श्रीयशोविजयजी उपा., सं. - आ श्रीविजयोदयसूरिजी, प्र. - श्रुतज्ञान प्रसारक सभा - अमदावाद, १९९५

त. वा. - तत्त्वार्थवार्तिक (सटीक), कर्ता - भट्ट अकलङ्कदेव, सं. - महेन्द्रकुमार जैन, प्र.-भारतीय ज्ञानपीठ - दिल्ली, १९९९

श्लोकवार्तिक - तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक (सटीक), कर्ता - विद्यानन्दिस्वामि, सं. - मनोहरलाल न्यायशास्त्री, प्र. - सरस्वती पुस्तक भण्डार, अमदावाद, २००२

सर्वार्थसिद्धि - कर्ता - श्रीपूज्यपादस्वामी

नन्दीसूत्र - कर्ता - श्रीदेववाचक